

Križne crkve u rimskoj provinciji Dalmaciji

Uglešić, Anamarija

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:562629>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-20**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Anamarija Uglešić

**KRIŽNE CRKVE U RIMSKOJ PROVINCiji
DALMACIJI**

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Križne crkve u rimskoj provinciji Dalmaciji

Diplomski rad

Student/ica:
Anamarija Uglešić

Mentor/ica:
izv. prof. dr. sc. Josipa Baraka Perica

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Anamarija Uglešić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Križne crkve u rimskoj provinciji Dalmaciji** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 29. rujna 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. SIMBOLIKA KRIŽA, KULT SV. KRIŽA I POJAVA KRIŽNIH CRKAVA	3
3. KRIŽNE CRKVE U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI – KATALOG	7
3.1. LOKALITETI S KRIŽNIM CRKVAMA NA PROSTORU REPUBLIKE HRVATSKE.....	9
3.2. LOKALITETI S KRIŽNIM CRKVAMA NA PROSTORU BOSNE I HERCEGOVINE	54
4. ZAKLJUČAK	60
5. POPIS LITERATURE	63
6. POPIS ILUSTRACIJA.....	69

1. UVOD

Crkve su najzastupljeniji ranokršćanski nalaz na prostoru rimske provincije Dalmacije.¹ Njihova tlocrtna rješenja su raznolika, a takva se raznolikost podjednako očituje u gradovima i na selu.² Crkvena arhitektura većinom se izučavala, kako u Dalmaciji, tako i drugdje prema principima formalističkih metoda. Ponajviše se izučavala njezina forma, odnosno tipologija te su crkve sličnih ili identičnih arhitektonskih tlocrta grupirane u iste grupe ili podgrupe prema kriterijima tipološko-kronološke sheme.³ Izradom kataloga i skupljanjem velike količine komparativnog materijala smatralo se da će se naći rješenje za što točniju dataciju usporedbom tlocrta, što se na žalost ipak u praksi pokazalo nedovoljnim za točno datiranje.⁴ Taj nedostatak ipak ne umanjuje važnost kataloškog prikupljanja podataka i količinu istih koja se tom metodom i prikupila jer su omogućene usporedbe druge vrste, ne nužno vezane uz datiranje, već uz druge funkcionalne, praktične ili simboličke odabire neke forme.

Prvu i jedinu kronologiju ranokršćanske arhitekture za Dalmaciju napravio je N. Cambi s posebnim naglaskom na komparativnu tipologiju, datiranje crkvenoga namještaja i povijesni period.⁵ Jedino je za „baziliku urbanu“ bilo moguće odrediti točniji kronološki okvir radi sačuvanoga natpisa.

Prema istim kriterijima tipološko-kronološke sheme i u ovom će radu biti izdvojene tzv. križne crkve koje mogu imati transept ili raspored pastoforija na način da njihov tlocrt podsjeća na križ – bilo grčki, bilo latinski. Takvih crkava u rimskoj provinciji Dalmaciji ima trinaest. Riječ je o urbanim i ruralnim crkvama koje nisu jednako istražene. Neke su istražene bolje i suvremenim metodama, dok su se druge davno istraživale pa je razina kvalitete i kvantitete podataka za svaki lokalitet drugačija. Polazna točka je njihov oblik križa, što najvjerojatnije nije slučajno jer je arhitektura složeni splet koji mora zadovoljiti formalne, funkcionalne i simboličke zahtjeve naručitelja.⁶ Neko se tlocrtno rješenje može ponavljati svugdje, ali to

¹ B. MIGOTTI, 2009; 2012; 2020.

² Vidi katalog P. CHEVALIER, 1996; N. CAMBI, 2002, 2020: poglavlje starokršćansko doba.

³ B. MIGOTTI, 2020, 191; K. BOWES, 2008.

⁴ K. BOWES, 2008.

⁵ B. MIGOTTI, 2012, 191; N. CAMBI, 1978.

⁶ O. BRANDT, 2016, 38; U. VERSTEGEN, 2009, 595-599.

rješenje može pokazivati lokalne varijante koje se očituju u detaljima, osobito u odabiru crkvenoga namještaja.⁷

Odabir križnog tlocrta ima simbolično značenje i povezan je s crkvenim i političkim okolnostima kasnoantičkog vremena.⁸ Uzori križnim crkvama su velike križne bazilike 4. stoljeća, a naročito crkva sv. Apostola u Konstantinopolu, *Basilica Virginum* i *Basilica Apostolorum* u Milanu, s tim da sv. Ivan u Lateranu i sv. Petar u Vatikanu imaju transept koji može upućivati na simbol križa. Sve navedeno povezano je s početkom štovanja relikvija, posebno relikvije križa nakon što ga je prema tradiciji Helena, Konstantinova majka, pronašla u Jeruzalemu te distribuirala u Konstantinopol, a potom i u druge krajeve Carstva.⁹

⁷ U. VERSTEGEN, 2009, 595-599.

⁸ S. PIUSSI, 1978, 437-453.

⁹ S. PIUSSI, 1978, 442-443.

2. SIMBOLIKA KRIŽA, KULT SV. KRIŽA I POJAVA KRIŽNIH CRKAVA

Najčešći simbol kršćanstva je križ. Iako je kao simbol poznat još od neolitika, svoj današnji značaj dobiva razvojem i širenjem kršćanstva.¹⁰ U rimsko je vrijeme bio znak sramote i poniženja, a Kristovom smrću na križu postaje znakom slave i sjećanja na njegovu muku.¹¹ Tijelo (*corpus*) mu se sastoji od okomite (*patibulum*) i vodoravne (*antenna*) grede. Nekad sadrži i postolje za Kristove noge (*supedanneum*) te natpis s grijehom i imenom osuđenog na vrhu okomite grede (*titulus*). Prvotno je, zbog toga što je u antici smrt na križu predstavljala najsrमतniji oblik smrti, bio prikazivan različitim simbolima poput kruga, svastike, sidra, grčkih slova T, X, P.¹²

Prvi materijalni tragovi križa unutar kršćanskog konteksta javljaju se na natpisima u katakombama. Najstariji sigurni znak je grafit unutar mauzoleja *Innocentiores* iznad kojeg je kasnije izgrađena *Memoria Apostolorum*, a potom bazilika. Na tom je mjestu u prvoj polovici trećeg stoljeća kod akrostiha *ιχθϋς* ubačena *crux immissa* većih dimenzija.¹³ Slični znakovi na natpisima iz trećeg stoljeća pronalaze se i u drugim katakombama (Kalistovoj – Lucinina kripti, Domitilinoj, Novancijanovoj, Marcelina i Petra i Priscilinoj).¹⁴ U ovom razdoblju, kada je kršćanstvo još uvijek bilo zabranjena religija, kršćanski tekstovi spominju početke slavljenja križa u smislu sprave mučenja i smrti Kristove.¹⁵

Križ se od četvrtoga stoljeća javlja u različitim varijantama i u fresko slikarstvu, na mozaicima, sarkofazima i u drugim kršćanskim kontekstima.¹⁶ Od Konstantinove pobjede na Milvijskom mostu 312. godine te osobito nakon Milanskog edikta vrlo često je u upotrebi križ koji zapravo predstavlja monogram Kristova imena. On se naziva Kristovim monogramom, Konstantinovim monogramom ili Euzebijevim monogramom jer je upravo povjesničar Euzebije prenio predaju o snu u kojem se Konstantinu pojavio takav znak kao jamstvo pobjede: *In hoc signo vinces*.¹⁷ Nakon što je kršćanstvo postalo priznatom religijom, mjesta vezana uz život i smrt, kako Isusa Krista, tako i apostola i drugih mučenika, postala su vrlo značajna. Bilo je jako važno pronaći njihove grobove, a kasnije i posjedovati relikvije. Jedan od relevantnijih povijesnih događaja je

¹⁰ A. BADURINA, 1985, 356; A. E. FELLE, pojam: *croce/crocefissione*, 2000, 158-162.

¹¹ A. BADURINA, 1985, 356; A. E. FELLE, 2000, 158; vidi i: A. AZINović BEBEK, 2009, 272-273.

¹² A. AZINović BEBEK, 2009, 272-273.

¹³ A. E. FELLE, 2000, 159.

¹⁴ A. E. FELLE, 2000, 159.

¹⁵ Minucije Felix, *Ottavio*, IX, 3 u: M. LOCONSOLE, 2003, 32.

¹⁶ A. E. FELLE, 2000, 159-160.

¹⁷ D. MAZZOLENI 2000, 221-223.

prenošenje relikvija apostola Andrije, Luke i Timoteja u Konstantinopol, u Apostoleion (baziliku sv. Apostola) izgrađenu pod pokroviteljstvom cara Konstantina i to u križnom tlocrtu – to je prva bazilika oblika križa, iako sv. Petar i Ivan Lateranski zbog prisutnosti transepta mogu aludirati na takvu križnu formu.¹⁸

Vezano za važnost štovanja relikvija, točnije za potpunu dominaciju križa kao kršćanskog simbola, najvažniji je trenutak pronalazak relikvija Križa u Jeruzalemu. Kasnije su relikvije križa dospjele na sve strane svijeta preko Jeruzalema i Konstantinopola (gdje su pak došle iz Jeruzalema). O tome svjedoči Ćiril kao tadašnji jeruzalemski biskup.¹⁹ Na zapadu su milanski biskup Ambrozije i akvilejski biskup Rufin prvi priznali pronalazak tih relikvija te su pronalazak pripisali Konstantinovoј majci Heleni. Paulin iz Nole potvrđuje slavljenje kulta relikvije Križa u pismu Melaniji kojoj zahvaljuje na daru fragmenta relikvije donesene iz Jeruzalema.²⁰ Dakle, slavljenje Križa podjednako dolazi od naroda, Crkve i Države, što je pridonijelo činjenici da je Križ postao najpoznatijim i najpriznatijim simbolom kršćanstva.²¹ Činjenica da se križ pojavljuje i u arhitekturi, tj. u tlocrtima crkava od kojih je prva i najstarija bazilika sv. Apostola u Konstantinopolu, značajna je za sam rad kako je to već i ranije spomenuto (Slika 1.). Nažalost, crkva nije sačuvana, ali ju je povjesničar Euzebije opisao neposredno nakon što ju je Konstantin izgradio te je poznato da je imala tlocrt grčkog križa. Crkva je obnavljana za vladavine cara Justinijana 539. godine te je kasnije od 1469. godine pretvorena u džamiju Osvajača Fatiha.²² Kasnije su mnoge crkve kopirale osnovu Konstantinovog Apostoleiona te su najčešće preuzimale dvije najvažnije karakteristike: osnovu koja je povezana s čašćenjem Križa i posvetu Apostolima.²³ Među najpoznatijim i najstarijim crkvama tog tlocrta su milanske crkve *Basilica Apostolorum* (San Nazaro) i *Basilica Virginum* (San Simpliciano) koje je dao izgraditi biskup Ambrozije (Slike 2. i 3.).²⁴ Njihova gradnja i odabir križne arhitekture ima i teološkopolitička značenja jer se može povezati s namjerom biskupa Ambrozija da preko izgradnje križne crkve posvećene Apostolima potvrdi vjernost Katoličkoј crkvi koja je pobjednica nad poganstvom i svim drugim herezama (osobito nad Arijanstvom), dok posvetom Djevici također želi potvrditi dogmu o Marijinom djevičanstvu koju su osporavale neke heretičke skupine.²⁵

¹⁸ S. PIUSSI, 1978, 440.

¹⁹ S. PIUSSI, 1978, 442.

²⁰ S. PIUSSI, 1978, 442.

²¹ S. VENTUREYRA, 2016.

²² R. KRAUTHEIMER, S. ĆURČIĆ, 2008, 67.

²³ R. KRAUTHEIMER, S. ĆURČIĆ, 2008, 67.

²⁴ R. KRAUTHEIMER, S. ĆURČIĆ, 2008, 82-83.

²⁵ S. PIUSSI, 1978, 448.

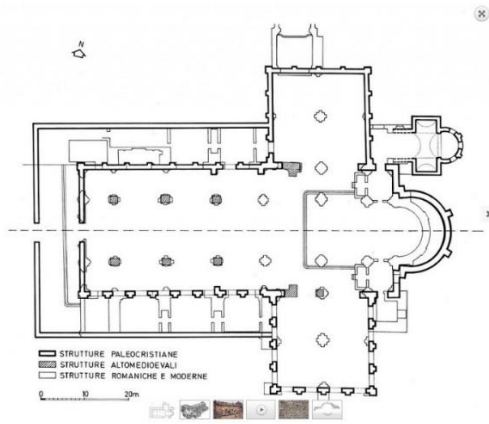

Slika 1: Slika iz Francuske nacionalne knjižnice: BnF Grec 1208 (12. stoljeće). Vjeruje se da predstavlja crkvu sv. Apostola u Konstantinopolu (preuzeto iz: wikipedia; 27. 9. 2023.)

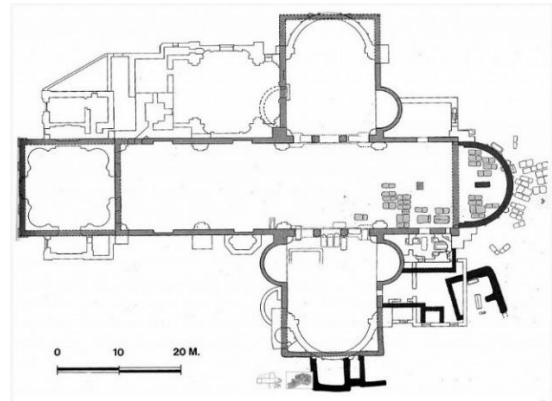
Dakle, križni tlocrt od tada pa nadalje postaje uobičajen kroz povijest kod gradnje crkava i bazilika. Takav se tlocrt javljao i prije, ali se ipak u pretkršćanskoj arhitekturi pojava križa uglavnom tumači kao posljedica slučajnosti i funkcionalnosti, tj. pogodni arhitektonski oblik. Primjeri takvih građevina su dvorana u vili Anguillara Sabazia, križne dvorane Neronove *Domus Aurea*, dvorana flavijejske palače *Domus Augustana* u Rimu, veliki termalni kompleksi itd.²⁶ Navedeni tip pretkršćanskih građevina (grčka klasična, helenistička sakralna tradicija sirijsko-palestinskoga kulturnog kruga i rimska ceterijalna arhitektura) vrlo vjerojatno je dijelom, barem formalno, ipak bio uzor kršćanskoj arhitekturi.

Unutar kršćanskog konteksta, osim crkava i bazilika, križni tlocrt mogu imati i neke druge građevine: kapele, krstionice, mauzoleji ili martiriji.

²⁶ To su primjeri koje donosi Nino Novak u: N. NOVAK, 2011, 41-42.

Slika 2: Milano – *Basilica Virginum*: San Simpliciano (www.milanoarcheologia.beniculturali.it; 27.9.2023.)

Slika 3: Milano – *Basilica Apostolorum*: San Nazaro (www.milanoarcheologia.beniculturali.it; 27.9.2023.)

3. KRIŽNE CRKVE U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI – KATALOG

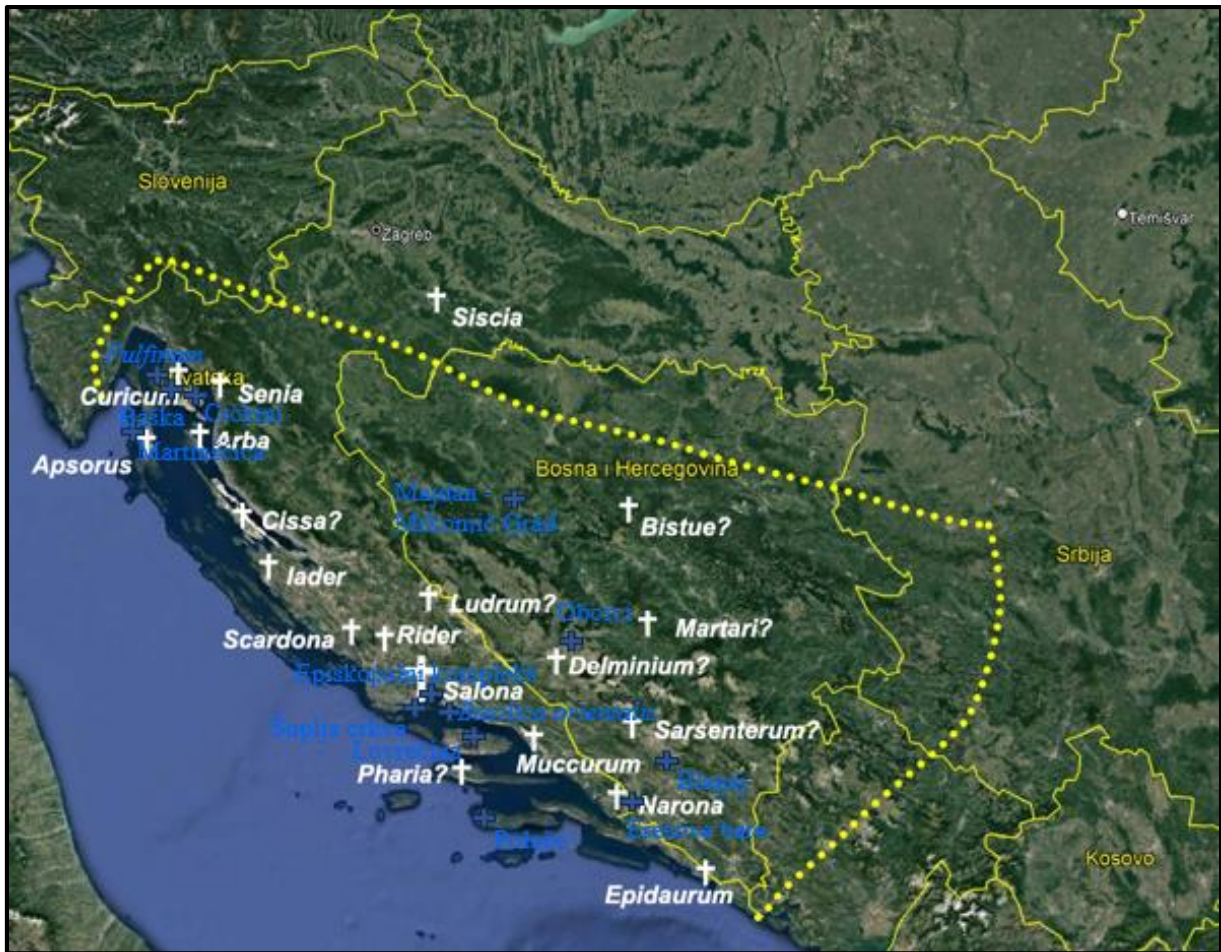
Kršćanstvo se u rimskoj provinciji Dalmaciji vrlo rano ukorijenilo. Za razdoblje prije vladavine Konstantina Velikog o kršćanstvu najviše svjedoče pisani povijesni izvori i manje arheološke građe koja se većinom može vezati uz grobove mučenika i Salonu.

Iako ima nekih starijih građevina, intenzivna kršćanska graditeljska djelatnost započinje u 5. stoljeću, a zahvaljujući tome danas poznajemo brojne ranokršćanske lokalitete i crkve. Veća količina lokaliteta, pa samim time i podataka, omogućuje izdvajanje pojedinih tema i stvaranje preglednih radova. U ovom slučaju izdvojena je jedna tipologija crkava – križna – što dosad još uvijek nije napravljeno, a glavni cilj je međusobna usporedba te eventualno pronalaženje zajedničkih poveznica i izvan samoga križnog oblika.

Križne crkve u rimskoj provinciji Dalmaciji pronađene su na trinaest arheoloških lokaliteta. Riječ je o ranokršćanskim crkvama koje datiraju u razdoblje od 4. do 6. stoljeća. Ti se arheološki lokaliteti podjednako nalaze na otočnom, obalnom i kontinentalnom dijelu Dalmacije tako da se može konstatirati da su crkve distribuirane na prostoru cijele provincije i unutar teritorija više ranokršćanskih biskupija. Za nas je možda zanimljivo to što nema niti jedna crkva na širem zadarskom i njemu bliskom šibenskom području (možda na lokalitetu Mukošće, ali su za potvrdu potrebna daljnja iskopavanja i objave). No, ondje pronalazimo nekoliko crkava trikonhalnog tipa koje bi također mogle podsjećati na križ i koje je S. Piussi u svojem radu o križnim crkvama na širem jadranskom prostoru uvrstio među križne.²⁷ Međutim, one su ipak poseban tip crkava koji zaslužuje zasebnu dublju razradu i zato su izostavljene iz ovoga pregleda.

Dakle, u katalogu koji slijedi bit će opisani arheološki lokaliteti s crkvama čija je arhitektura formirana u obliku križa (Slika 4.). Nerijetko je riječ o arheološki vrlo bogatim lokalitetima s različitim tipovima nalaza i drugih arheoloških sadržaja (crkveni namještaj, keramika, staklo, druga arhitektura itd.). Kako se ne bi izgubio fokus i kako bismo se držali glavne teme, većina je opisa lokaliteta usmjerena na križnu crkvu, a drugi se nalazi spominju u tolikom opsegu samo da se zna da se tu nalaze. Neki se od lokaliteta također spominju u brojnim radovima od kojih je većina uzeta u obzir za pisanje ovoga pregleda, ali se ipak uglavnom citiraju najvažniji – ključni – radovi za svaki lokalitet.

²⁷ S. PIUSSI, 1978.

Slika 4: Karta rimske provincije Dalmacije s označenim položajima biskupija i lokalitetima s križnim crkvama (karta napravljena na temelju karte iz J. BARAKA PERICA, B. MALETIĆ, 2021, 586, sl. 1)

3.1. LOKALITETI S KRIŽNIM CRKVAMA NA PROSTORU REPUBLIKE HRVATSKE

Baška – Sv. Marko (otok Krk)

U Baškoj na otoku Krku ispod današnje crkve sv. Marka pronađeni su ostaci dvojne crkve s krstionicom – sjeverne s križnim tlocrtom i južne jednobrodne s upisanom apsidom (Slike 5., 6. i 7.). Nažalost, lokalitet je dosta oštećen pa se postojanje sjeverne crkve s križnim tlocrtom može tek pretpostaviti.²⁸

Podaci o arheološkim nalazima na području oko crkve sv. Marka javljaju se krajem 19. stoljeća. Naime, prva svjedočanstva o impresivnim podnim mozaicima su ona župnika Petra Dorčića koji je 1884. godine priopćio da je pokraj crkve i unutar nje pronađen „mozaički tepih“. Neki su dijelovi mozaičkog poda bili vidljivi i deset godina kasnije u dvorištu Mattea Barbalića. Šime Ljubić izvještava da se u blizini crkve nalazi antička kolonada i nekropola sa žarama. Navedeni mozaik je početkom 60-ih godina 20. stoljeća imao prilike vidjeti i Branko Fučić ispod prilazne ceste sjeverno od crkve sv. Marka. Godine 1980., nakon ozbiljne devastacije mozaika tijekom radova na cesti uz sjeverni dio zida koji okružuje crkvu, spašeni su mali ulomci mozaika.²⁹

Lokalitet je između 1981. i 1992. godine istraživao Nino Novak, a zatim i Ranko Starac od 1994. do 1995. godine. N. Novak provodi zaštitna istraživanja od 2002. do 2003. godine, a potom tijekom 2007. godine Luka Bekić i Josip Višnjić iz Hrvatskog restauratorskog zavoda.³⁰ Iz svega prethodno navedenog proizlazi da su crkva sv. Marka, a samim time i ranokršćanski kompleks, sagrađeni na mjestu gdje se nalazio kompleks iz rimskog doba opremljen mozaikom s nekropolom. Situacija lokaliteta s arheološkog i stratigrafskog gledišta je prilično složena. U ranoj antici to je područje zauzimala nekropola čiji su tragovi pronađeni južno od ranokršćanske bazilike. Istraženo je tridesetak grobnica raznih vrsta: u amforama, jednostavnim zemljanim rakama i incinerirani u zemljanim rakama (spaljene kosti položene izravno na tlo). Može se vidjeti kako su novije grobnice postavljene iznad starijih.³¹ Najstariji grobovi datiraju u drugu polovicu 1. i u početak 2. stoljeća, a najmlađi su nastali u razdoblju od 4. do 6. stoljeća. Prema L. Bekiću i J. Višnjiću stariji grobovi, od 1. do 3. stoljeća, pripadaju pretkršćanskom poganskom

²⁸ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2012, 135-136.

²⁹ N. JAKŠIĆ, N. NOVAK, 2009, 403-404.

³⁰ P. CHEVALIER, 1995; L. BEKIĆ, J. VIŠNJIĆ, 2008, 329.

³¹ J. BARAKA PERICA, 2013, 132.

horizontu (prisutnost priloga), a mlađi, tijekom 5. i 6. stoljeća, pod tegulama i amforama kršćanskom (izostanak priloga).³²

Ranokršćanska crkva (južna) je jednobrodna s polukružnom apsidom na istoku. Smatra se da je nastala nadogradnjom antičkog objekta. U sjevernom prostoru između bazilike i još jednog dugačkog zida na koji je naknadno naslonjen sjeverni zid recentne crkve sv. Marka nalazi se ranokršćanska križna krstionica. Krstionica je s južnom bazilikom komunicirala kroz vrata koja su se otvarala u južnom kraku krstionice. Dugi sjeverni zid na koji se dijelom oslanja mala recentna crkva fizički je vezan uz krstionicu. Taj je zid vjerojatno pripadao drugoj tek naslućenoj ranokršćanskoj bazilici križnog oblika (sjevernoj) s transeptom (poprečnim brodom) i pastoforijama (pomoćnim prostorijama). Imala je upisanu apsidu, a ispod oltara se nalazila konfesija s grobom. Crkva se, nažalost, nalazi ispod današnje ceste, a velikim dijelom je i oštećena pa se ne može ništa detaljnije reći o njoj. Sve navedeno omogućilo je spoznaju da je na lokalitetu riječ o kompleksu dvojnih bazilika (*basilicae geminae*) između kojih se nalazila krstionica.³³ Cjelina je općenito datirana u drugu polovicu 5. stoljeća, a pretpostavlja se da traje do 6. stoljeća.³⁴

Najčešće spominjan i opisivan objekt na lokalitetu je već spomenuta krstionica oblika grčkog križa. Imala je glavna vrata na zapadu koja su se otvarala na atrij s mozaičnim podom i manja sporedna vrata koja su vodila iz južnog kraka u baziliku. Istočni i južni krak krstionice sada su ugrađeni u crkvu sv. Marka, dok su južni i zapadni krak izvan nje, južno od crkve i ispred njezina pročelja. Krsni zdenac je također križnoga oblika, a može se dijelom usporediti s krstionicom u obliku križa koja se izvorno nalazila ispred pulske katedrale. Cjelokupna površina krstionice bila je prekrivena mozaikom, dok je oko krsnog zdenca pod bio obložen žbukom. Svaki krak krstionice je imao i mozaik s različitim geometrijskim motivima.³⁵

³² L. BEKIĆ, J. VIŠNJIĆ, 2008, 330.

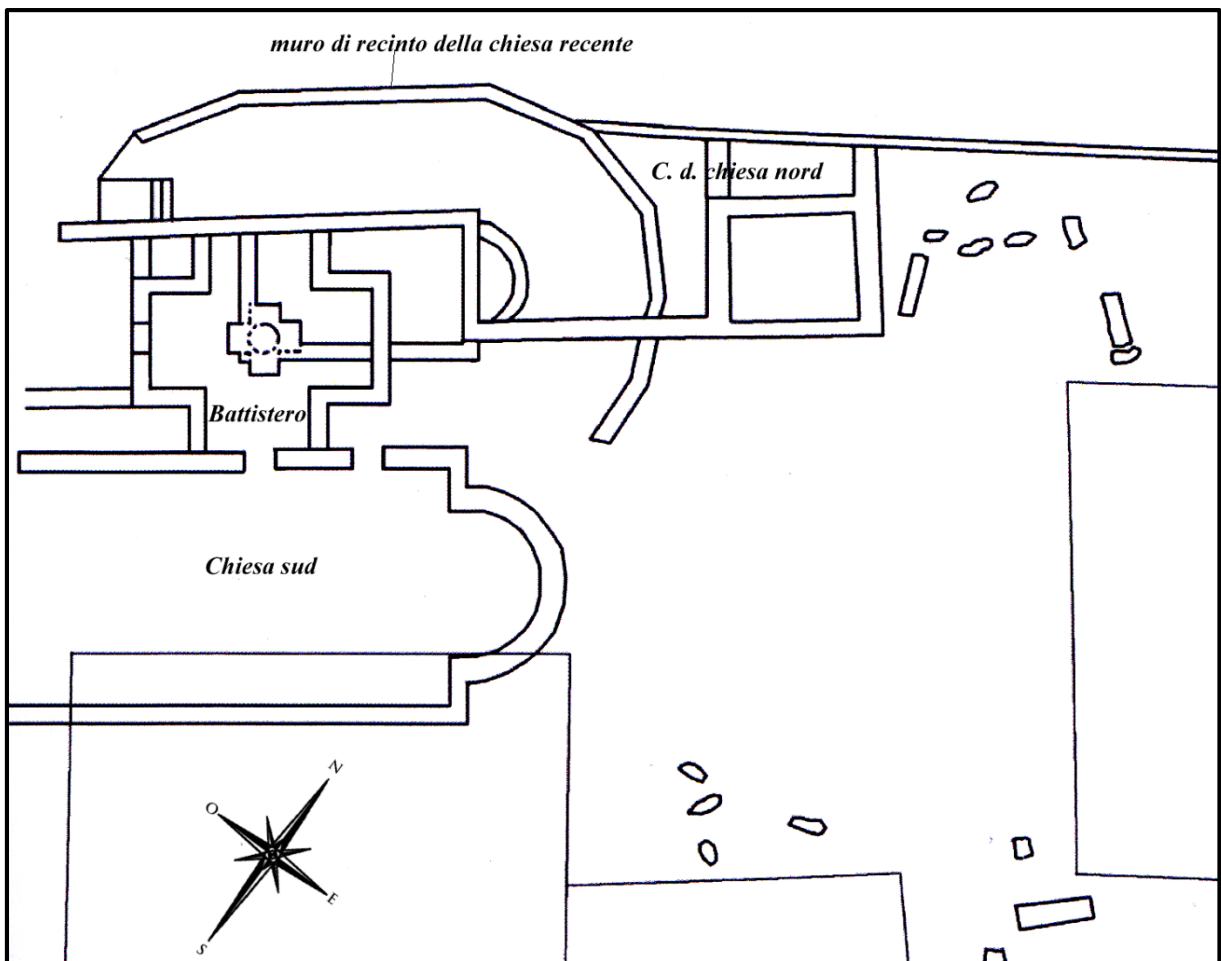
³³ J. BARAKA PERICA, 2013, 134-135; M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, R. STARAC, 2016, 17-22; ČAUŠEVIĆ-BULLY, BULLY, 2020, 285-286.

³⁴ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2015a, 258.

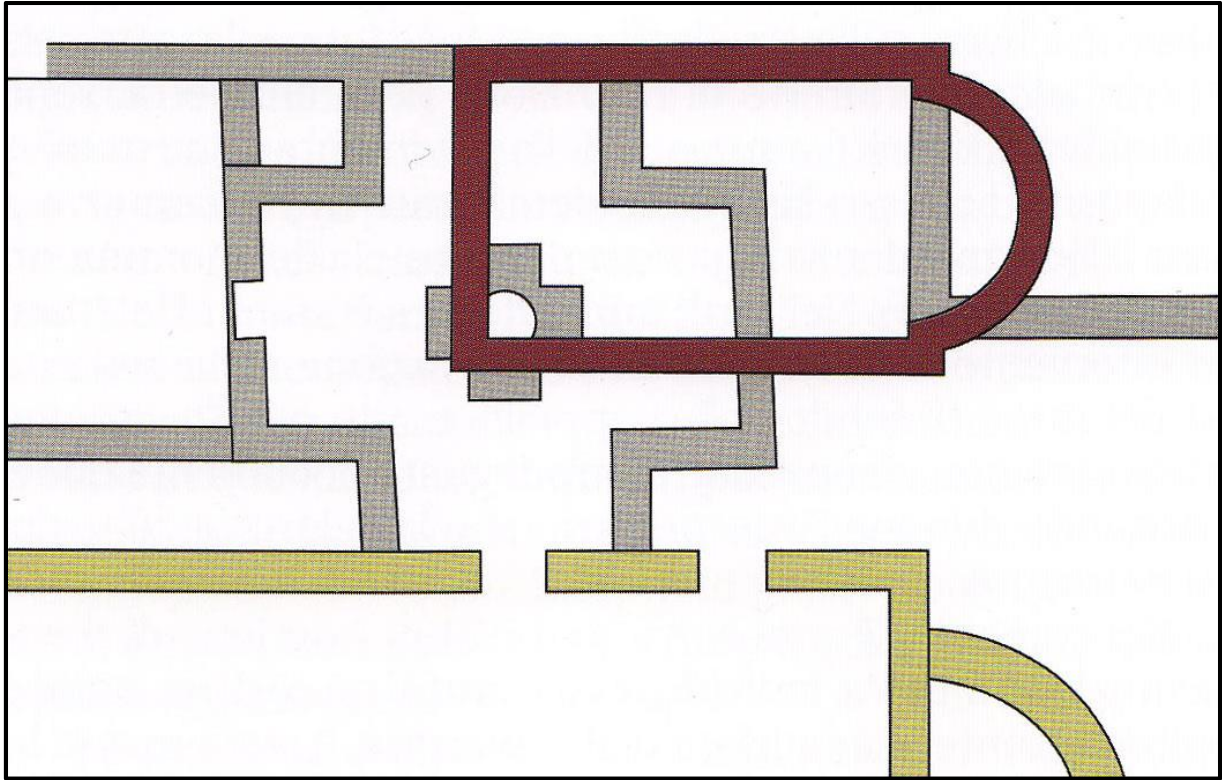
³⁵ N. JAKŠIĆ, N. NOVAK, 2009, 407-409.

Slika 5: Položaj crkve sv. Marka u Baškoj (maps. google.com; 07.10.2023.)

Slika 6: Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Baškoj (J. BARAKA, 2012, vol. 2, 56.)

Slika 7: Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Baškoj (N. JAKŠIĆ, N. NOVAK, 2009, 403.)

Sepen kod Omišlja, *Fulfinum* (otok Krk)

U uvali Sepen kod Omišlja na zapadnoj strani otoka Krka nalaze se ostaci antičkoga grada *Fulfinuma* koji obuhvaća nekoliko lokaliteta koji tvore cjelinu, tj. jednu arheološku zonu.³⁶

Osnutak mu se veže uz romanizaciju provincije Dalmacije kada su otoci zbog svojeg položaja bili posebno interesantni. Osim urbanizacije i romanizacije, razlog osnutka može biti i tradicija smještanja vojnih veterana na našim obalnim prostorima prakticirana još od vremena cara Cezara, kao i povećani zahtjevi trgovine čije kapacitete Curicum više nije mogao samostalno zadovoljavati.³⁷

Razboritim odabirom položaja omogućeno je stvaranje grada i luke koji su se smjestili u blizini malih plodnih ravnica sjeveroistočno i istočno od grada.³⁸ Riječ je o trgovačkom lučkom gradu bez autohtone liburnske tradicije koji se smjestio ispod prapovijesne gradine liburnske zajednice *Fertinates*. To da grad nastaje *ex nihilo* (od ničega) potvrđuje njegova arhitektura, ali i nekropola građena u istom otklonu.³⁹ Osnovan je u drugoj polovici 1. stoljeća za vrijeme

³⁶ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2007, 290.

³⁷ N. NOVAK, 2011.

³⁸ M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 27-28.

³⁹ A. FABER, 1975, 82.

vladavine dinastije Flavijevaca, što nam potvrđuje nalaz novca u pripremnom sloju podnice foruma iz 35.-36. godine.⁴⁰ Njegov se municipalni status (*Municipium Flavium Fulfinum*) povezuje s carem Vespazijanom.⁴¹

Luka predstavlja jednu od sigurnih granica opsega grada. Nasipi su uočeni tijekom istraživanja Aleksandre Faber. Mol se protezao od južnog dijela zaljeva do suprotne strane obale pritom prateći profil „isprekidanog luka“. Zbog toga su s obje strane zaljeva podignute dvije kule za zaštitu lučnih objekata.⁴²

Smatra se da na prostoru *Fulfinuma*, usprkos predispoziciji za njezino postojanje, biskupija nikada nije postojala jer je ona već postojala u gradu Krku (*Curicum*), a crkvena jurisdikcija otoka podrazumijeva jednoga biskupa i biskupiju.⁴³

Kada se *Fulfinum* i *Curicum* međusobno usporede, prividno se dobije ravnopravni razvoj oba grada, ali dok *Curicum* radi na svom obrambenom aspektu (gradnji i ojačavanju bedema), *Fulfinum* ulaže u gradnju akvedukta. Zbog manjka obrambenih struktura i bedema grada *Fulfinum* se nije mogao obraniti od promjena u kasnoj antici, kao što su globalna ekonomska kriza i slabljenje pomorske trgovine, što na posljeticu rezultira njegovim gašenjem.⁴⁴ Neki su istraživači smatrali da je grad u klasičnom smislu zamro već potkraj 4. stoljeća. Naime, A. Faber je tvrdila da krajem toga stoljeća na tome području nastaje kastrum te da vojna posada u gradu nužno podrazumijeva i njegovo napuštanje. Ipak, danas je uvrježenije mišljenje da kastrum u unutrašnjosti grada ni u kojem slučaju ne znači nužno i njegovo napuštanje. Smatra se da tada tek započinje postepena ruralizacija grada. Osim toga, ostali nalazi upućuju na značajnu životnu aktivnost tijekom razdoblja kasne antike, pa se pretpostavlja da se život grada nastavlja do 7. stoljeća.⁴⁵

Arheološki potencijal lokaliteta prepoznat je već u prvom izdanju trećega sveska *Corpus inscriptionum latinarum* u kojem se izvijestilo o natpisu koji spominje veterana VIII. legije.⁴⁶ Dakle, interes za Omišalj i njegovu okolicu započeo je u 18. stoljeću, ali prva su se istraživanja provodila tek 70-ih godina prošloga stoljeća u ograničenim uvjetima u svrhu zaštitnih radova pri izgradnji JANAF-a i DINA-e.⁴⁷ Predvodila ih je A. Faber. Zahvaljujući tim istraživanjima cijela je zona zaštićena i označena arheološkom.⁴⁸ Cilj ovih istraživanja bilo je utvrđivanje

⁴⁰ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, I. VALENT, 2015, 112-113.

⁴¹ N. NOVAK, A. BROŽIĆ, 1994, 29-30.

⁴² M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 28.

⁴³ N. NOVAK, 2011.

⁴⁴ N. NOVAK, 2011.

⁴⁵ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, I. VALENT, 2015, 117; M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 29-30.

⁴⁶ M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 28.

⁴⁷ N. NOVAK, 2011.

⁴⁸ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2007, 291.

rasprostiranja grada. A. Faber navodi kako je sva pronađena arhitektura gradskog karaktera, a izdvaja nalaze stupova, arhitrava i blokova vijenaca.⁴⁹ Osim toga, dijelom je istražen i prostor foruma pri čemu su otkrivena dva hrama, dio trijema zadužen za njihovo spajanje, odvodni kanali, a naslućene su i taverne na južnom dijelu.⁵⁰ Prepoznaje se i pravokutna parcelacija kvartova (*insulae*) i prometnica. Gradski se prostor, zasigurno, protezao i do očuvanih ruševina benediktinskoga samostana (Mirina), čija je pretpostavljena datacija 5. ili 6. stoljeće. Također, u sklopu zidina se nalazi i termalni kompleks koji se spuštao do morske obale, dok je žarna ranoantička nekropola Kurilovo van toga prostora (zapadna granica). Istočna granica se gubi u močvarama uvale Sepen, a veže se uz nekropolu na tzv. Siniškama.⁵¹

Jedan od najznačajnijih nalaza je epigrafski spomenik uzidan u lezenu ranokršćanske crkve koji nesumnjivo potvrđuje dotad samo pretpostavljenu lokaciju antičkoga grada, kao i njegovoga imena. Prema svojim sadržajnim karakteristikama pripada dvama tipovima natpisa – carskim i građanskim. Ime cara se nije sačuvalo, ali se prema tekstu moglo ustanoviti da je riječ o Domicijanu. Naime, u tekstu se mogla iščitati jedna od carevih titula – *cesnsor perp(etuus)*, a kako je Domicijan jedini nositelj te titule, gotovo je neosporivo utvrđeno da je spomenik nastao u vremenu njegove vladavine. Osim toga, odlukom senata nakon Domicijanove smrti izreklo se *damnatio memoriae*, tj. njegovo „protjerivanje iz javne uspomene“, što također ide u prilog objašnjenju izostanka carevoga imena na spomeniku. Datira se u 94. godinu, odnosno u vrijeme kada je Domicijan obnašao sve titule navedene u natpisu.⁵²

Uz A. Faber istraživanja je vodila i Radmila Matejčić. Dok je A. Faber bila zadužena za istraživanje foruma i antičke luke (koja je nedugo nakon uništena industrijskim radovima), R. Matejčić je istraživala jugoistočni dio grada gdje je otkriven *horeum*.⁵³

Usporedna istraživanja A. Faber i R. Matejčić u kontinuitetu su se provodila od 1972. do 1982., nakon čega interes za antički grad *Fulfinum* polako prestaje. Lokalitet je ostavljen otkriven pa je zbog vremenskih utjecaja danas dosta oštećen, ali ipak sačuvan od potpune devastacije zahvaljujući naknadnim intervencijama.⁵⁴

Ponovni interes za antičkim gradom započinje 2006. godine istraživanjem Morane Čaušević-Bully i Ivana Valenta koji su prvotno provodili revizijska istraživanja, a potom i sustavni program istraživanja u svrhu konzervacije i prezentacije lokaliteta kao arheološkoga okoliša.

⁴⁹ A. FABER, 1975, 81-82.

⁵⁰ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2007, 291.

⁵¹ A. FABER, 1975, 82-83.

⁵² D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1974, 48-50.

⁵³ A. FABER, 1978, 77-79.

⁵⁴ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, I. VALENT, 2015, 118-119.

Mirine (otok Krk)

Nastavno na navedene činjenice o *Fulfinumu* kao gradu vrhunskoga životnog standarda, urbanističke planimetrije, foruma s bazilikom i hramom, insulama i lukom, logičan je slijed i izgradnja ranokršćanskog kompleksa. Podignut je na ulazu u grad, tj. na zapadnoj strani na morskoj obali i dijelu sačuvane luke (Slike 8. i 9.).⁵⁵

Prva zapažanja o ovom kompleksu iznosi A. Gnirs koji opisuje njegov izgled, a potom Đ. Szabo koji daje opis i arhitektonsko-likovnu analizu crkve. Prva arheološka istraživanja provodi Konzervatorski zavod iz Rijeke pod patronatom F. Cukar-Paškvan, a nakon toga I. Perčić, B. Fučić i A. Pere. Recentnija istraživanja provode se u nekoliko kampanja od 1993. do 2005., a predvodi ih N. Novak te od 2005. godine B. Pantlik. Najnovija istraživanja, prvo revizijska, a potom i sustavna, vrši M. Čaušević-Bully.⁵⁶

Naziv lokaliteta potječe od latinske riječi za zid (*murus*) s augmentativnim sufiksom -ine koji označava nešto impozantno.⁵⁷ Mirine su se smjestile na sjeverozapadnom rubu nekropole čiji su ukopi datirani 14C analizom u konac 3. i u 4. stoljeće.⁵⁸

Mirinski kompleks kao takav se ponaša gradski, tj. „fulfinski“ i nastavlja svoj životni vijek i nakon napuštanja grada. Svojim izgledom prati tzv. dekumanski pravac, odnosno pravilan raster ulica. Sjeverni ulaz u kompleks je u vezi s jednim od gradskih *carda*, a ležište crkve je u modulu jednoga gradskog kvarta. Sa zapadne strane kompleksa nalazi se luka zahvaljujući kojoj kompleks u kontinuitetu zadržava povezanost s morem.⁵⁹

Jedina ranokršćanska crkva koja se može povezati s gradom *Fulfinumom* nalazi se u središtu mirinskoga kompleksa, a riječ o jednobrodnoj crkvi s upisanom apsidom na istoku iz sredine 5. stoljeća (Slika 10.).⁶⁰ Sačuvana je do krova, tlocrt joj je oblika upisanoga izduženog latinskog križa s transeptom (poprečni brod).⁶¹ Zidovi su joj ojačani s karakterističnim oblikom kontrafora koji se sužava prema krovu (na dvije vode). Crkva prema svetištu (prezbiteriju) i upisanoj apsidi ima transept koji se dalje sužava u lađu na koju se nastavlja narteks (predvorje) zatvorenoga tipa. Završava ravnim začeljnim zidom, a na tom se dijelu nalazi i *synthronum* (svećenička klupa). Svetište koje je bilo na povišenom se od ostatka vjernika odvajalo

⁵⁵ N. NOVAK, 2011.

⁵⁶ N. NOVAK, A. BROŽIĆ, 1995, 29; M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2007, 290-291.

⁵⁷ M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 31.

⁵⁸ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2020, 277.

⁵⁹ N. NOVAK, 2011.

⁶⁰ M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 31.

⁶¹ N. CAMBI, 2002.

ogradom.⁶² Pronađen je niz dislociranih kamenih blokova koji su pripadali ogradi svetišta, a zahvaljujući kojima se pri kasnijoj analizi moglo rekonstruirati svetište. Primjerice, sačuvan je fragment na kojem je prikazan dio ovčje noge u blagom iskoraku po čemu se može pretpostaviti da su ovce antitečki smještene uokolo središnjeg križa, a upravo to je česta tematika liturgijske opreme crkvenih interijera 5. i 6. stoljeća.⁶³ Također, svetište ima konfesiju s oltarom koja na zapadu ima pristupno svetište, a na istoku *loculus*.⁶⁴ *Loculus* (mjesto za polaganje relikvijara) je oblika križa izduženoga sjevernog i južnog kraka upisanoga u pravokutnik. Nažalost, zasad se ne može ništa detaljnije reći o prisutnosti relikvijara svetaca ili predmeta koji su bili u kontaktu s njima na ovom lokalitetu.⁶⁵

Položaj oltara (menza) koji se u potpunosti nalazi u transeptu sugerira položaj relikvije. Prilikom iskapanja je pronađeno premalo elemenata da bi se odredio tip žrtvenika – ima samo nekoliko fragmenata menze u bijelo-žutom mramoru s profiliranim rubovima.⁶⁶ Iz svega navedenoga može se zaključiti da je istraživanjem interijera crkve obuhvaćen prostor transepta te istočnoga crkvenog dijela, čime je jasno razdvojen prostor apside, tj. svećeničke klupe od *secretaria*, simboličnoga groba oltara, kamenih blokova oltarne pregrade (*septum*), ciborija i trijumfalnoga luka, što je omogućilo rekonstrukciju unutrašnjosti crkve.⁶⁷

Iza apside se nalaze dvije sakristije koje su vratima komunicirale s transeptom. Također, crkva ima dvije pomoćne prostorije (pastoforije) – dijakonikon i protezis. Tri su ulaza u crkvu: sjeverni, južni i zapadni, od kojih je južni, preko narteksa, glavni.⁶⁸

U prvoj fazi gradnje crkve nastalo je predvorje, pastoforije, kula na južnoj strani i trijem koji je otvoren prema van nizom lukova. U drugoj fazi nasuprot trijema dograđen je i atrij za koji je N. Novak prethodno mislio da je klaustar.⁶⁹

Grobnice su prisutne u narteksu crkve. Otkrivena je ozidana grobnica, jednostavna raka s podnicom grobnih tegula na koju je bio postavljen pokojnik te sarkofag ukopan u podzemlje narteksa. Također, ispod oltara je pronađen simboličan grob (*confessio*) dvodijelnoga križnog oblika.⁷⁰

⁶² N. NOVAK, 2011; P. CHEVALIER, 1995; vidi i: A. ŠONJE, 1978, 507-522.

⁶³ M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 32; N. NOVAK, 2011.

⁶⁴ N. NOVAK, 2011.

⁶⁵ N. NOVAK, 2011.

⁶⁶ N. NOVAK, 1999, 127.

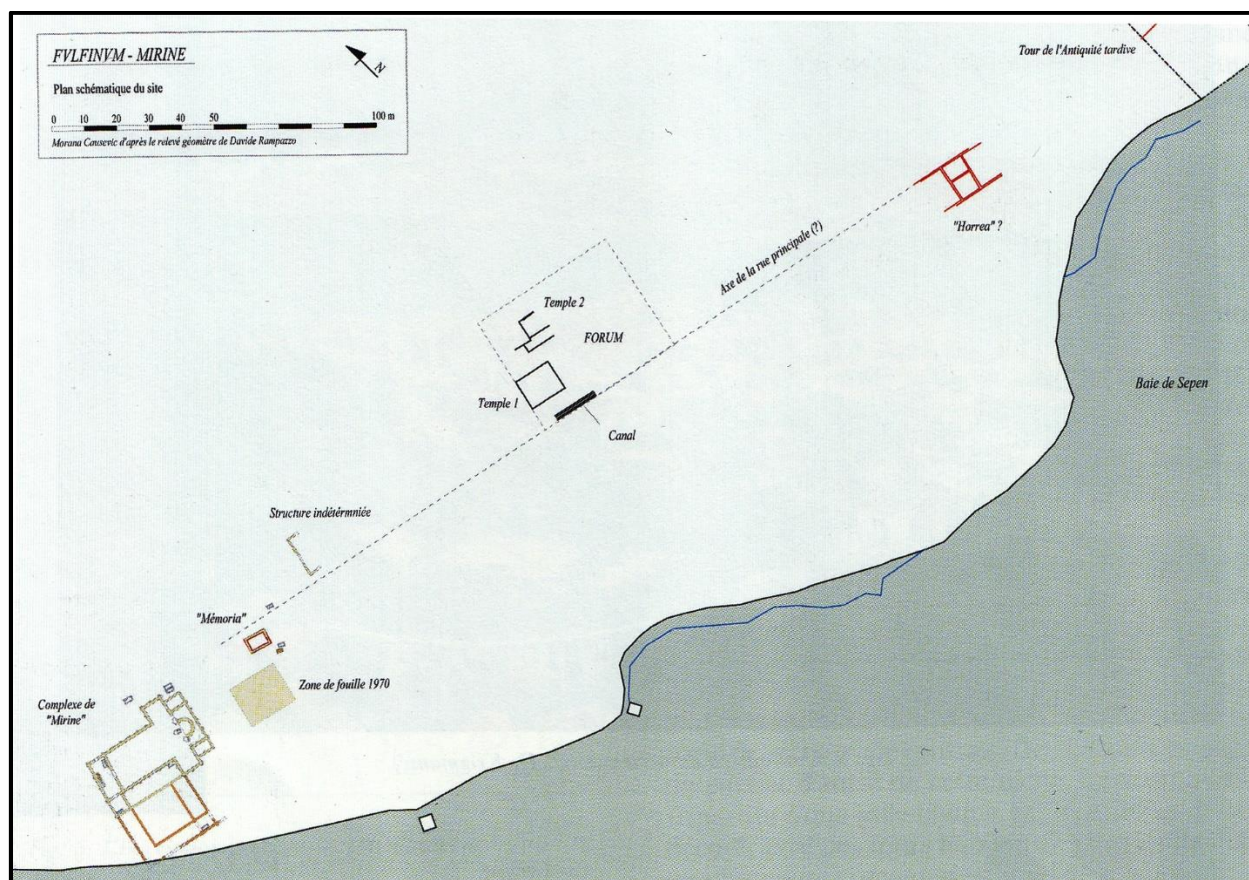
⁶⁷ N. NOVAK, 2011.

⁶⁸ N. NOVAK, 2011; N. NOVAK, 1999, 126.

⁶⁹ M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 32; M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2016, 19.

⁷⁰ N. NOVAK, 2011.

Najsličnija tlocrtom mirinskoj crkvi je crkva Sv. Križa u Raveni s mauzolejom Gale Placidije. Arhitektonski, ova crkva u svakom pogledu teži utjecajima sjeveroistočne Italije i Istre.⁷¹ N. Novak navodi kako je crkva prvotno bila dvoranska, tj. da je imala samo jednu lađu. Također, smatra da su okomiti utori vidljivi u teksturi žlijebnih zidova iz kasne (srednjovjekovne) transformacije jednobrodnog u trobrodno prostor.⁷² Crkva se nalazi na samom rubu kasnoantičke nekropole pa se zahvaljujući tome i već spomenutim nalazima grobova u nartekusu, smatra i grobišnom. Ipak, M. Čaušević-Bully je veže i uz prihvat putnika (možda redovnička zajednica). Tu funkciju objašnjava prisutnost atrija između crkve i obale.⁷³

Slika 8: Položaj ranokršćanskog kompleksa Mirine: *Fulfinum* (M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 27, sl. 10)

⁷¹ N. NOVAK, 2011.

⁷² N. NOVAK, 1999, 121.

⁷³ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2020, 278.

Slika 9: Položaj ranokršćanskog kompleksa Mirine: *Fulfinum* (maps. google.com; 07.10.2023.)

Slika 10: Tlocrtni plan bazilike u Mirinama (M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2016, 20.)

Cickini (otok Krk)

Na starom otočnom pravcu *Curicum – Fulfinum* kod zaseoka Sršića i povrh naselja Sveti Vid Miholjice u šumi Cickini smjestio se ranokršćanski kompleks titulara sv. Ciprijana, Kvirina ili sv. Cecilije (Slika 11.).⁷⁴ Arheološki je to vrlo bogato područje. Naime, na prostoru uz ranokršćansku crkvu nalaze se lokaliteti Banošice, Mirine i Sv. Vid Miholjice u kojima postoje tragovi arhitekture iz rimskoga razdoblja.⁷⁵

Ruševine kompleksa su prije otkrivanja bile prekrivene hrpom kamenja i skrivene u gustoj šumi i poznate tek lokalnom stanovništvu, zahvaljujući kojem se šuma raskrčila te su ostaci lokaliteta postali dostupniji i vidljiviji.⁷⁶ Mali međunarodni tim sastavljen od članova Instituta za povijest umjetnost i Pascal Chevalier slučajno su doznali za otkrivanje lokaliteta te su tijekom rekognosciranja spomenika zapadne polovice otoka Krka identificirali i ovu crkvu.⁷⁷ Tada su uočeni temelji iznutra polukružne, a izvana poligonalne apside i fragmentirani ostaci temelja zida.⁷⁸

Sustavna istraživanja na lokalitetu odvijala su se od 2002. do 2005. godine, a predvodio ih je R. Starac.⁷⁹

U povijesnim se izvorima ne spominje crkva u Cickinima, a titular se naslućuje tek prema posjedu. Toponim „Cickini“ u literaturi se tumači na različite načine – kao sv. Cecilija, sv. Kvirin i Ciprijan.⁸⁰

Podignuta je tijekom 5. stoljeća na jugozapadnom rubu velikoga gospodarskog kompleksa u čiju se arhitekturu djelomično i uklopila. Vidljiv je veoma simetričan ortogonalni raspored nekoliko zgrada i prostrana cisterna. Kompleks pokriva površinu od otprilike 4000 četvornih metara.⁸¹

Crkva je izgrađena na već postojećim građevinama od kojih su neki materijali reupotrebljeni za izgradnju crkve.⁸² Tehnika gradnje je povezana s kronologijom kompleksa. Najstariji dijelovi, datirani u kraj 1. i u 2. stoljeće, građeni su od vodoravno položenih, klesanih kamenih blokova. U to razdoblje mogu se datirati značajni dijelovi bočnih zidova i pravokutna cisterna za vodu. Ulomak kamene stele, kamenih urni i carski novac upućuju na postojanje prostranoga

⁷⁴ M. JURKOVIĆ, I. TENŠEK, D. ZELIĆ, 1990, 47.

⁷⁵ J. BARAKA PERICA, 2013, 130.

⁷⁶ M. JURKOVIĆ, I. TENŠEK, D. ZELIĆ, 1990, 47.

⁷⁷ P. CHEVALIER, 1995.

⁷⁸ M. JURKOVIĆ, I. TENŠEK, D. ZELIĆ, 1990, 47.

⁷⁹ R. STARAC, 2006, 255.

⁸⁰ R. STARAC, 2004, 217.

⁸¹ R. STARAC, 2004, 217.

⁸² J. BARAKA PERICA, 2013, 130.

ranoantičkog kompleksa građevina, ali je njihova funkcija zasad nepoznata. Kasnije, djelomičnim rušenjem i pregradnjom antičkih zidova crkva je uklopljena u taj kompleks, ali je pritom njezina orijentacija ostala dosljedna reupotrebljenim zidovima. Upravo su odstupanja i deformacije u tlocrtu, prema R. Starcu, bili posljedica pregradnje starijih antičkih građevina, čiji su tragovi otkriveni ispod crkve i njezinih pomoćnih prostorija (dvije cisterne za vodu uz sjeverni bočni zid crkve).⁸³

Riječ je o jednobrodnoj crkvi tlocrta u obliku latinskog križa s potkovastom apsidom ravenatskog tipa (izvana poligonalna, tj. sedmostrana, a iznutra polukružna) sa sintronom (Slike 12., 13. i 14.).⁸⁴ Opremljena je narteksom, transeptom, konfesijom ispod oltara (gdje su pronađeni ulomci koštanog relikvijara), kamenim crkvenim namještajem, prigradenim prostorijama na južnoj i sjevernoj strani, krstionicom (baptisterijem) i cisternama, tj. prostorima vodoopskrbnog sustava. U vanjskom jugoistočnom dijelu crkve je pronađena kasnoantička grobnica u kojoj su se nalazili ulomci stakla. Krstionica s kojom je crkva povezana nalazi se zapadno od crkve. Ona je pravokutna s poligonalnim krsnim zdencem s uglatim nišama smještenim u središtu prostorije.⁸⁵

Pročelje crkve je u svom temeljnom tragu djelomično sačuvano. Narteks je širok 4 m, a njegova vidljiva dužina je 11 m. Ima najmanje dvije kronološke faze. Pronađena je i pravokutna prostorija čija je svrha zasad nepoznata, ali se zna da je na zapadnoj strani imala prolaz prema narteksu, dok joj je drugi prolaz bio u sjevernom zidu. Spomenute cisterne bile su u funkciji u isto vrijeme kada i crkva, a predvođene su okomito postavljenim kamenim pločama vezanim debelim slojem žbuke. Apsida je, kako je već rečeno, poligonalna s vanjske strane, a polukružna s unutrašnje te se unutar nje nalazila također otkrivena subselija. Razina svetišta i istočnog dijela lađe je bila ista. U središtu svetišta se nalazila konfesija, koju su, nažalost, otkopali amateri. Mali koštani relikvijar čuvan je u recipijentu nepoznatoga oblika i materijala koji je davno odnesen s lokaliteta. U unutrašnjosti svetišta pronađena je i mramorna menza. Druga mramorna menza „potkovastoga“ tipa, čiji su ulomci pronađeni razasuti po cijeloj unutrašnjosti lađe, zacijelo je bila smještena u jednoj od sekretarija ili u jednom od krila transepta. Oltarna pregrada dijelila je svetište od ostatka crkve. Pronađeno je više od stotinu fragmenata pilastara, stupova nosača i vodoravnih gredi, kapitela i polukapitela koji ukazuju na dataciju u 5. stoljeće, a potom i obnovu tijekom druge polovice 6. stoljeća. Oltarna je pregrada pri posljednjoj

⁸³ R. STARAC, 2004, 218-219; N. NOVAK, 2011; M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, R. STARAC, 2016, 17-22.

⁸⁴ N. CAMBI, 2020.

⁸⁵ J. BARAKA PERICA, 2013, 130; M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2020, 271-290.

pregradnji gotovo potpuno uklonjena – krakovi transepta zazidani su i pretvoreni u sekretarije u koje se ulazilo kroz bočnu stranu pregrade.⁸⁶

Jedno je od najvažnijih otkrića na lokalitetu nalaz pravokutne prostorije u koju se moglo ulaziti kroz predvorje crkve, ali i kroz bočne strane. U njoj se nalazio krsni zdenac. Vanjski plašt joj je poligonalan s uglatim nišama i izgrađen od opeke i lomljenog kamena, dok je unutrašnji tlocrt kružni. Nastao je po uzoru na bazilike u Akvileji (razvedenost polukružnim nišama). Originalni pod krstionice je niži od poda crkve. Zbog požara i kasnijih zatrpavanja kamenjem i šutom nije dobro očuvan.⁸⁷

Požar tijekom 7. stoljeća je teško oštetio crkvu, ali je ona još neko vrijeme ostala u upotrebi. Nakon što je oltarna pregrada bila gotovo uništena i srušena vatrom, krila transepta su zazidana i pretvorena u sakristije u koje se ulazilo kroz mala vrata. Istočni dio je dobio novu fasadu i novi ulaz, a ostatak je pretvoren u narteks. Ulomak grede s ukrasom tipičnim za kraj 8. ili početak 9. stoljeća jedini je pokazatelj opstanka zajednice u tom nesigurnom dobu. U kutu dijakonikona, koji vjerojatno pripada prvoj fazi crkve, nalazi se mali odjeljak ograđen kratkim zidom koji je služio za taljenje spaljenog ulja. Bio je pun crne, masne prljavštine, komadića keramike ravenatskog tipa i sitnih fragmenata staklenih uljanica. Kada je crkva bila napuštena nakon drugog požara, ova je prostorija dijelom zatrpána kamenim ostacima. U istom kutu, samo 1 m iznad zatvorenog odjeljka, sagrađeno je privremeno ognjište koje je sadržavalo ulomke tipične ranosrednjovjekovne keramike ukrašene valovnicom. To je jedini trag novodoseljenih Hrvata iz 9. stoljeća na ovom lokalitetu. Naime, oni su u potrazi za skloništem naišli na napuštenu crkvu u Cickinima koja im je poslužila kao sklonište za ovce.⁸⁸

Prostor koji neposredno okružuje ranokršćansku crkvu pokazuje kontinuitet korištenja od ranog carskog doba do ranoga srednjeg vijeka.⁸⁹ Dakle, sačuvani su tragovi korištenja lokaliteta u kasnijem razdoblju, ali vjerojatno s drugom funkcijom koja je možda povezana sa skloništem za stoku.⁹⁰

⁸⁶ R. STARAC, 2004, 219-220.

⁸⁷ R. STARAC, 2006, 255.

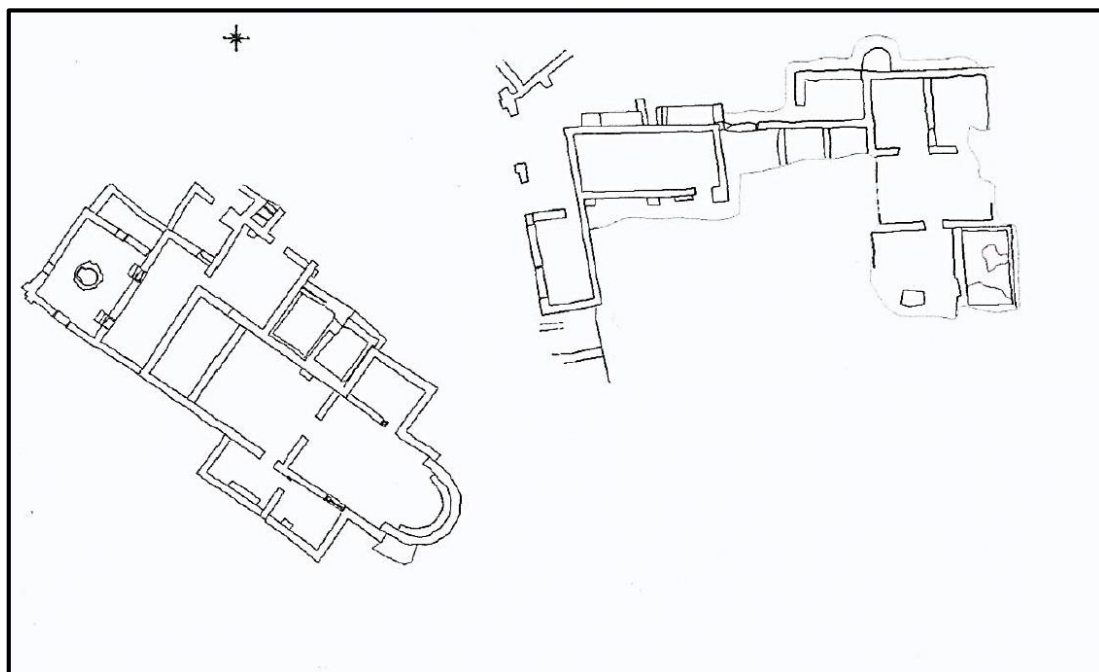
⁸⁸ R. STARAC, 2004, 220-221.

⁸⁹ J. BARAKA PERICA, 2013, 130.

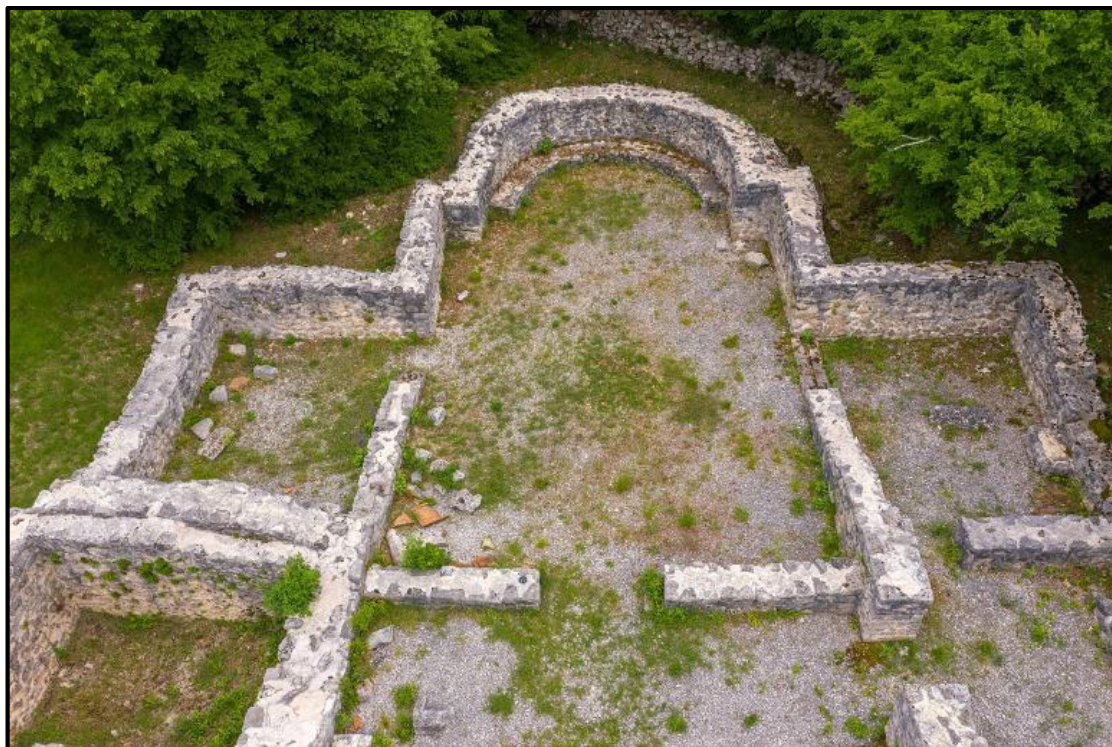
⁹⁰ J. BARAKA PERICA, 2013, 130-132.

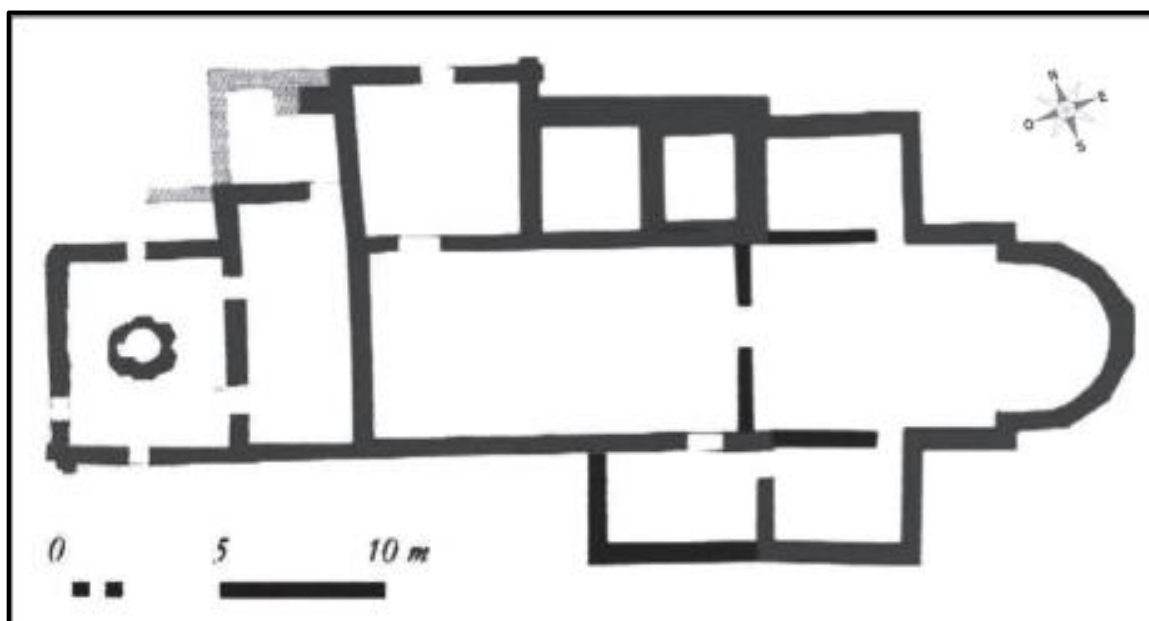
Slika 11: Položaj ranokršćanskog kompleksa Cickini (Krk tourist info; 07.10.2023.)

Slika 12: Tlocrt crkve u Cickinima (R. STARAC, 2013, 392.)

Slika 13: Križni tlocrt crkve u Cickinima (Krk tourist info; 07.10.2023.)

Slika 14: Tlocrt crkve – Cickini (M. ČAUŠEVIĆ, 2012, 135.)

Martinšćica (otok Cres)

Na zapadnoj obali poluotoka Punta Križa nalazi se kasnoantički i srednjovjekovni kompleks maritimne rimske vile te najmanje dvije, a možda i tri crkvene građevine oko kojih se nalazi niz struktura (Slike 15. i 16.).⁹¹ Čini se da je kompleks prije svoje ranokršćanske faze bio antička maritimna vila, a pretpostavlja se i da je u jednom trenutku bio samostanski kompleks.⁹² Najranija datacija kompleksa je 4. stoljeće, a pronađena kovanica iz 13. stoljeća upućuje na to da je do tada barem dijelom bio u funkciji.⁹³

Titular je posvećen svetom Martinu iz Toursa čijem je imenu dodana izvedenica –šćica pa se dobio naziv Martinšćica.⁹⁴

Andre Mohorovičić prvi je izvršio jednostavan pregled lokaliteta i objavio njegovo postojanje. Nakon toga lokalitet je čekao više od pola stoljeća do ponovnog istraživanja koja od 2010. pa sve do danas provode M. Čaušević-Bully i S. Bully.⁹⁵

Kompleks se sastoji od dvije ranokršćanske crkve – veće tlocrta grčkog križa s polukružnom apsidom i manje, jednostavnog tlocrta s polukružnom apsidom. Zbog lakšega snalaženja crkvi oblika grčkog križa je dan naziv Martinšćica 1, a kapeli s njezine južne strane Martinšćica 1bis.⁹⁶ Prvotna pretpostavljena datacija Martinšćice 1 bila je u vrijeme Justinijanove vladavine ili nešto kasnije, tj. u drugu polovicu 6. ili u 7. stoljeće. Ako proučavamo tlocrt i način gradnje crkve u tehnici *opus incertum*, datacija bi joj bila od 5. do 6. stoljeća. Međutim, pronađen geometrijski mozaik, prisutnost crkvenog namještaja iz kasne antike (menza) i ukop pronađen u zidanim grobnicama na kojem je vršena 14C analiza ipak ga datiraju u 4. ili 5. stoljeće.⁹⁷ Utvrđeno je i da crkva ima više faza, od kojih je najmlađa iz 6. stoljeća.⁹⁸

U svom dovršenom obliku, arhitektonski dizajn crkve je jednobrodna građevina kojoj prethodi blago nadvišeno predvorje. Opremljena je niskim izbočenim transeptom omeđenim isturenom apsidom koji tvori tlocrt oblika grčkoga križa. Uz unutarnju fasadu apside pronađen je *synthronum* u čijem se središtu vide ostaci katedre.⁹⁹ Utvrđeno je i postojanje povišenoga svetišta u čijem su središtu najvjerojatnije pronađeni ostaci loše očuvane konfesije. U svetište

⁹¹ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2013, 427; M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, J. CROCHAT, P. CHEVALIER, 2021, 163.

⁹² M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2013, 429.

⁹³ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2014, 441.

⁹⁴ P. CHEVALIER, 1995.

⁹⁵ P. CHEVALIER, 1995; M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, J. CROCHAT, P. CHEVALIER, 2021, 163.

⁹⁶ S. BULLY, M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2011, 501-502.

⁹⁷ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2020, 280.

⁹⁸ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2014, 439.

⁹⁹ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, P. URBANOVA, P. CHEVALIER, V. PRIGENT, 2018, 13-14.

se ulazilo kroz tri otvora u *septumu*.¹⁰⁰ Svetište je imalo bogat liturgijski namještaj, od kojeg su pronađeni dijelovi *septuma* i oltarna menza od bijeloga mramora ukrašena urezanim monogramom. Nekoliko je tumačenja uobičajeno za ovakve znakove monograma – da se radi o imenu sponzora, biskupa pozvanoga da posveti oltar ili imenu mramornika.¹⁰¹ Menza je bila podignuta iznad oltarne jame u kojoj se, kako je već rečeno, nalazila konfesija.¹⁰²

U mlađoj fazi crkve dodan je niz prostorija, od kojih su najistaknutije sakristija s mozaičnim podom sa sjeverne strane svetišta i krstionica s južne strane, kapela s potkovičastom apsidom koja flankira veliku crkvu s južne strane, vanjski vestibul i egzonarteks.¹⁰³

Krstionica je jednostavnoga, gotovo kvadratnoga, tlocrta. U njezinu je središtu pronađen zdenac elipsoidnoga oblika opasan šesterostranim rubnikom. U drugoj je fazi prostorija proširena prema istoku dogradnjom polukružne apside iste širine. Južni krak transepta predstavlja neku vrstu pogrebnog predvorja za krstionicu. Naime, cijeli prostor zauzima pet grobnica tipa *formae*, uključujući i jednu smještenu u otvoru između predvorja i krstionice.¹⁰⁴

Smatra se da je jednobrodna kapela nastala nakon 7. stoljeća i da bi mogla biti istovremena s fazom promjene liturgijskog namještaja. Imala je potkovastu apsidu, vanjsko predvorje i trijemove.¹⁰⁵ Bila je prekrivena vapnencem, za razliku od velike crkve koja je bila prekrivena tegulama.¹⁰⁶

Ne zna se točna namjena crkve pa zasad postoji samo niz pretpostavki o tome. Smatra se da tako velebna crkva zasigurno nije nastala samo kao obiteljski privatni oratorij. M. Čaušević-Bully je povezuje s djedovinom osorskog biskupa, a moguće da je bila i sijelo monarha, a potom i benediktinaca.¹⁰⁷

Naziv Martinščica 2 je dan građevini koja se ne dodiruje s Martinščicom 1, a za koju se smatra da bi također mogla imati crkvenu namjenu.¹⁰⁸ Od navedene je građevine danas vidljiv gornji vrh apside. Rekognosciranjem su pronađeni komadi cigle za koje se smatra da su pripadali podnici izrađenoj tehnikom *opus spicatum*. Na temelju stanja očuvanosti pretpostavlja se da ima nekakvu sakralnu ulogu (kapela, oratorij), ali to zasad još nije utvrđeno.¹⁰⁹

¹⁰⁰ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2020, 280.

¹⁰¹ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, P. URBANOVÁ, P. CHEVALIER, V. PRIGENT, 2018, 20.

¹⁰² M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, J. CROCHAT, P. CHEVALIER, 2021., 180.

¹⁰³ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2013, 428; M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, J. CROCHAT, P. CHEVALIER, 2021, 180.

¹⁰⁴ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, J. CROCHAT, P. CHEVALIER, 2021, 173-174.

¹⁰⁵ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2012, 140.

¹⁰⁶ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, P. URBANOVÁ, P. CHEVALIER, V. PRIGENT, 2018, 4-16; M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2020, 280.

¹⁰⁷ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2020, 281.

¹⁰⁸ S. BULLY, M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2011, 502.

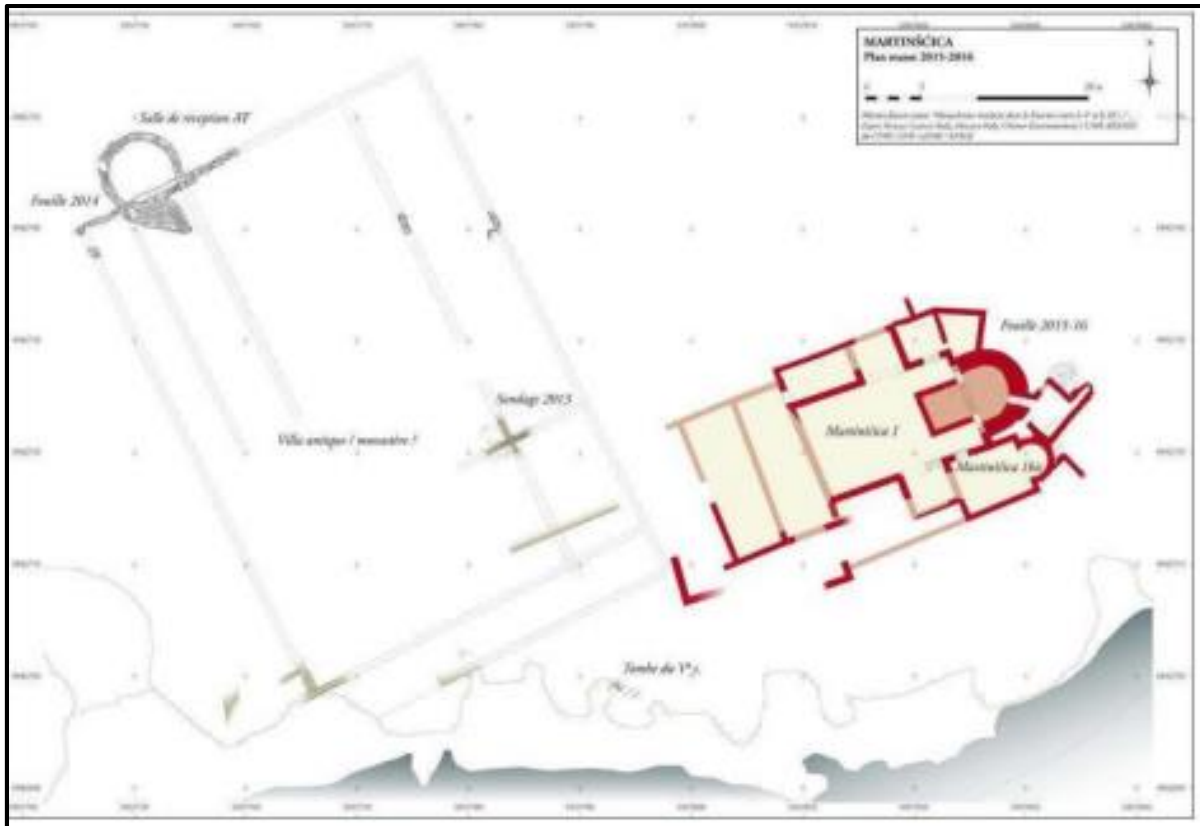
¹⁰⁹ M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2015b, 96.

Postoji i Martinščica 3 – građevina u potpunosti odvojena od drugih navedenih i čiji su ostaci sjeveroistočno od Martinščice 1. Tijekom prvih istraživanja A. Mohorovičić spominje ostatke tada vidljive apside. Građevina ima pravilnu orijentaciju.¹¹⁰

Slika 15: Zračni snimak Martinščice 1 i 1bis (M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2020, 279.)

¹¹⁰ S. BULLY, M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, 2011, 502.

Slika 16: Tlocrt čitavog kompleksa u Martinšćici (M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, J. CROCHAT, P. CHEVALIER, I. VALENT, H. RICHARD, E. GAUTHIER, V. BICHET, 2016, 12.)

Salona

Salona je kao glavni grad rimske provincije Dalmacije uz Rim jedan od važnijih gradova za arheološko proučavanje na području europskog tla. Osnovana je u 4. ili 3. stoljeću prije Krista, a razorena početkom 7. stoljeća.¹¹¹ Smjestila se na povoljnom geografskom položaju na sredini istočne jadranske obale. Isto tako, Kaštelanski zaljev u kojem se grad razvio ima brojne prednosti jer je zaštićen od udara vjetrova, a u blizini se nalazi i plodno polje. Vrlo je zanimljive urbane strukture koja je strogo podređena prometnicama koje su na tom prostoru postojale od davnina, čak i prije podizanja samoga grada. Najstarija jezgra bila je trapezoidnoga oblika i utvrđena megalitskim zidinama te se nalazila uz predrimsku cestu u smjeru istok-zapad. Grad se naglo razvio tijekom 1. stoljeća prije Krista kada su to područje počeli naseljavati Rimljani, a svoj vrhunac doživljava kada je postao rimska kolonija i glavni grad provincije Dalmacije. Nakon toga se počeo širiti prema istoku i zapadu pri čemu je širenje u istočni dio bilo ograničeno zbog močvarnog teritorija. Dakle, grad se širio spontano, ali prateći pravce cesta i rijeka. Nove

¹¹¹ E. DYGGVE, 1996.

su mu granice utvrđene za vrijeme vladavine Marka Aurelija, a kroz vrijeme su doživjele nekoliko pregradnji (Slike 17. i 18.). Salonitanska groblja su po uobičajenoj antičkoj tradiciji nastala uz ceste. Postojale su zapadna, sjeveroistočna i jugoistočna nekropola.¹¹²

Tijekom 3. stoljeća u Saloni, kao i u ostalim gradovima Carstva, dolazi do kriznog razdoblja. Naime, kvaliteta života polako opada, vodovode mijenjaju cisterne i bunari, a ukopi se vrše unutar granica grada što dotad nije bila uobičajena praksa.¹¹³ Sve navedeno je posljedica provala barbarских племена koji su postupno barbarizirali rimsko stanovništvo, ali i unosili nemire u rimske redove. Osim toga, provale su dovele i do teške ekonomske krize jer su potrebe za snažnijom vojskom bile sve veće.¹¹⁴

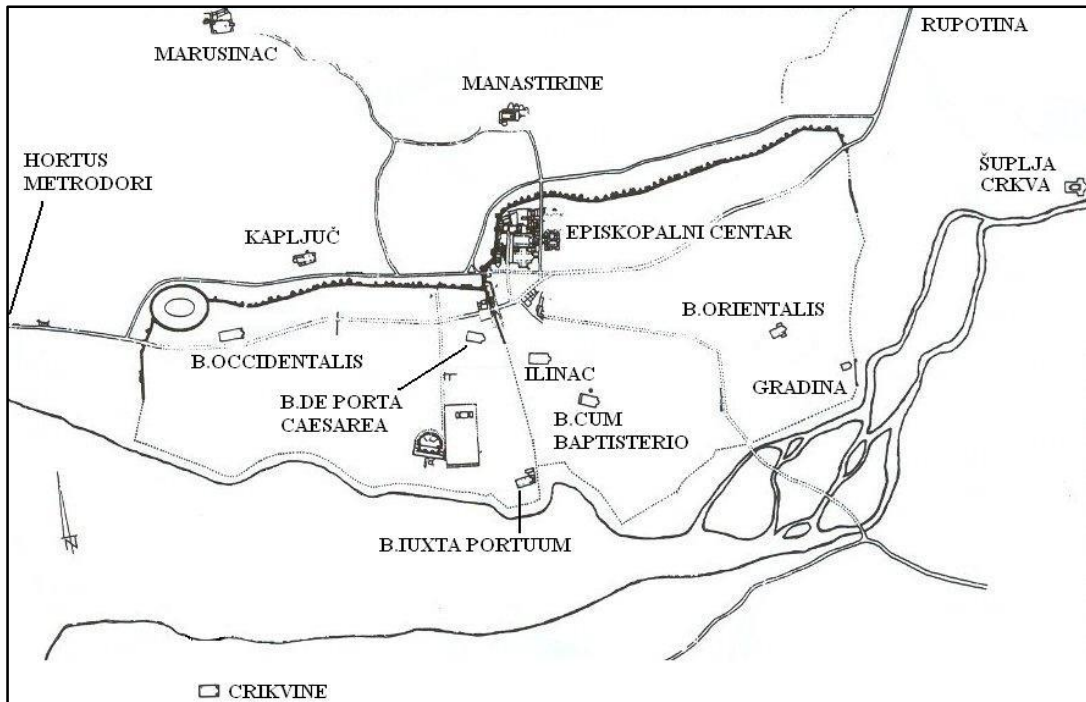
U Saloni se kršćanstvo vjerojatno pojavljuje već u 1. stoljeću, što saznajemo iz druge poslanice Timoteju u kojoj se spominje Tito u Dalmaciji (najvjerojatnije u Saloni) te postoji podatak da je Luka bio u Dalmaciji. Ipak, tek se tijekom drugog evangelizatorskog vala u 3. stoljeću za vrijeme biskupa Venancija i Domnija u salonitansku zajednicu kršćanstvo afirmiralo u potpunosti. Kršćansko središte nalazilo se u sjeverozapadnom dijelu istočnog proširenja grada. Do kraja 3. stoljeća ukopi su bili organizirani u pogrebnim parcelama čija je rasprostranjenost jasno pokazivala da se pri kupnji grobne parcele ili grobnog mjesta nije vodilo računa o blizini grada, već o blizini ceste. U kasnoj antici blizina ceste gubi na važnosti kod izbora mjesta ukopa te se više ne primjećuju skupine grobova, osim u nekropolama gdje su se gradile pogrebne bazilike u blizini grobova mučenika te oko same crkve (Kapljuč, Manastirine, Marusinac, Crkvina, Šuplja crkva).¹¹⁵

¹¹² N. CAMBI, 1986, 61-64.

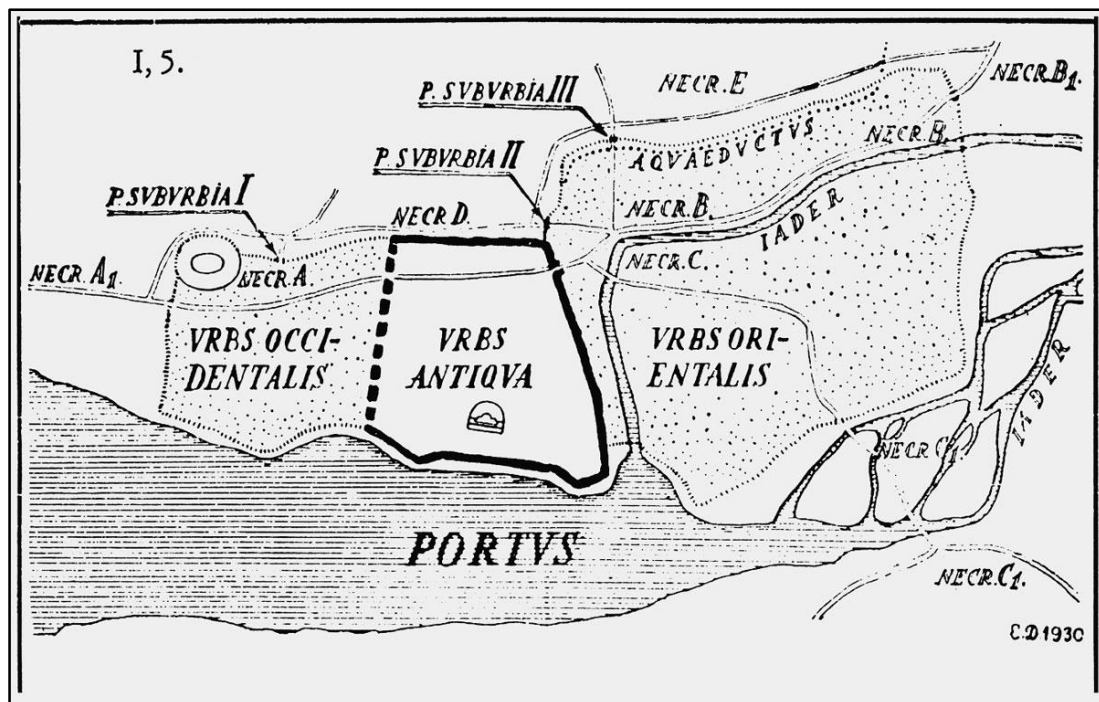
¹¹³ M. KATIĆ, 2003, 524.

¹¹⁴ M. SUIĆ, 2003.

¹¹⁵ P. CHEVALIER, J. MARDEŠIĆ, 2006, 58; N. CAMBI, 2002, 214.

Slika 17: Tlocrtni plan Salone prema F. Buliću (F. BULIĆ, 1986.)

Slika 18: Tlocrt Salone (<https://salona.netlify.app/Salona>; 08.10.2023.)

Episkopalni kompleks

Episkopalni kompleks je nastao u sjeverozapadnom dijelu istočnoga proširenja grada, odnosno u dijelu zvanom *Urbs orientalis* (Slike 19. i 20.). Smjestio se uz gradske zidine u blizini istočnih gradskih vrata (*Porta Caesarca*), a pružao se do *Via principalis*, tj. gradske komunikacije u

smjeru istok-zapad.¹¹⁶ Sastojao se od *basilicae geminae* s predvorjem i krsnim zdencem s pripadajućim građevinama i biskupske palače (episkopij).¹¹⁷

Prva istraživanja ovog prostora proveo je Frane Carrara u razdoblju od 1847. do 1848. godine kada je otkriven krsni zdenac pa je na temelju toga pretpostavio da je prostor nekadašnjih termi preuređen u krstionicu. Od 1901. do 1909. istraživanja je provodio i objavio u časopisu *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata* don Frane Bulić, 1917. godine Wiliam Gerber, a tijekom 1949. i 1959. godine revizijska istraživanja vodio je Ejnar Dyggve koji rezultate istraživanja nije objavio. Njegova je istraživanja zahvaljujući bilješkama i planovima objavio Tomislav Marasović 1998. godine. Godine 2000. započela je hrvatsko-francuska suradnja na čelu s istraživačima Jagodom Mardešić i Pascal Chevalier, a trajala je do 2004. godine. Cilj suradnje je bio istražiti prostor Oratorija A.¹¹⁸

Oratorij A je nastao u sjeverozapadnom dijelu episkopalnog centra uz gradske zidine i akvedukt (Slika 21.). Interpretira se kao privatna stambena kuća koja je prilagođena u svrhu okupljanja kršćanskih zajednica, tj. za potrebe kršćanske liturgije. Datacija oratorija se pretpostavljala na temelju ugrađenog gornjeg dijela stele u sjevernom zidu s natpisom iz kraja 2. ili početka 3. stoljeća i na dijelu prostorije s polukružnom klupom (tradicionalna interpretacija – E. Dyggve i T. Marasović).¹¹⁹ Naime, krajevi klupe su se u horizontali lomili prema unutra (dok je inače uobičajen bio polukružni završetak). Gabričević je smatrao da takav oblik ne može biti slučajan, već da je polukružni dio klupe mjesto na kojem je episkop sjedio, a da su horizontalni krajevi imali funkciju svojevrsnog *prothesis*a. Pretpostavio je i postojanje oltara koji se nalazio na istočnoj strani.¹²⁰ Smatralo se da se termalni sklop uvodi krajem 3. ili u 4. stoljeću, a da je nakon njegova rušenja nastala *domus ecclesiae* (čime bi prema Dyggveu, Marasoviću i Gabričeviću kristijanizacija započela). Glavni element za interpretiranje te građevine bila je polukružna klupa i ranokršćanska skulptura.¹²¹

Revizijska su istraživanja utvrdila da je središnja nadsvođena prostorija Oratorija A (pravokutna oblika) nastala na ostacima nadsvođene pravokutne prostorije pravokutne zgrade iz 2. ili 3. stoljeća. Time je opovrgnuta teorija o postojanju građevine s kontraforima i malim termalnim sklopom u 2. stoljeću. U 4. su stoljeću, kako J. Mardešić kaže, na južnoj strani dodane dvije prostorije koje su imale termalnu funkciju. Tada je probijen i otvor u južnom zidu

¹¹⁶ J. MARDEŠIĆ, P. CHEVALIER, 2003, 377.

¹¹⁷ E. MARIN, 1994, 37; J. MARDEŠIĆ, P. CHEVALIER, 2003, 377.

¹¹⁸ J. MARDEŠIĆ, P. CHEVALIER, 2003, 375-397; J. MARDEŠIĆ, P. CHEVALIER, 2004, 745-746.

¹¹⁹ P. CHEVALIER, J. MARDEŠIĆ, 2006, 67.

¹²⁰ J. MARDEŠIĆ, P. CHEVALIER, 2003, 378.

¹²¹ J. MARDEŠIĆ, 2008, 320.

za potrebe piscine. Termalni se sklop uveo krajem 3. ili u 4. stoljeću. Nakon rušenja navedenoga termalnog sklopa nastala je prethodno spomenuta klupa koja je bila najjači argument za postojanje *domus ecclesiae*. Oko klupe pronađeni su novčići Valentinijana i Gracijana te keramika koja se datira u 5. stoljeće. Zbog svega navedenog Mardešić smatra da je kršćanska funkcija oratorija utvrđena tek u 4. stoljeću.¹²²

Oratorij B (nije sa sigurnošću potvrđeno da je ispravno definiran kao oratorij) je nepravilno oblikovanim dvorištem koji je funkcionirao kao atrij bio povezan s Oratorijem A. E. Dyggve je njegovu prvotnu pogansku funkciju povezivao sa svetištem vode.¹²³ Naime, N. Cambi navodi da se ta tvrdnja teško može potvrditi. Kaže da je jedino što donekle može ići u prilog toj tvrdnji činjenica da se apsida nalazi na pokrovnim pločama akvedukta. Kaže da je vremenu kršćanstva imao kvadratni tlocrt i kvadratnu apsidu koja je bila podignuta za nekoliko stepenica. Oko njegove se datacije, kao i kod Oratorija A vodilo dosta polemika. Smatralo se da je nastao nešto kasnije od Oratorija A, točnije u drugoj polovici 4. stoljeća. To se objašnjavalo time što je prostor apside bio flankiran s dva pilastra koji su ukrašeni urezanim križevima (koji vjerojatno izvorno nisu stajali na tom mjestu, već su bili dijelovi prozora). N. Cambi također navodi da je moguće da je oratorij služio za okupljanje kršćanskih zajednica za obuku, ali ništa od navedenoga se ne može sa sigurnošću tvrditi.¹²⁴

Na mjestu ranijih termi nastale su dvojne crkve (*basilicae geminae*) – sjeverna, poznata i kao *bazilika urbana* i južna, poznata kao bazilika koljenastog tipa prezbiterija ili Honorijeva bazilika.¹²⁵ Te su crkve predstavljale salonitansku katedralu za koje E. Dyggve kaže da su spoj kongregacijske crkve za Božju službu i memorijalne crkve za kult relikvija.¹²⁶ Sagradili su ih Simferije i Hesihije krajem 4. i početkom 5. stoljeća što saznajemo iz natpisa u mozaiku u tjemenu apside sjeverne crkve.¹²⁷ Upitno je je li sjeverna crkva nastala na nekom starijem kršćanskom objektu.¹²⁸ Smatra se da je biskup Simferije započeo njihovu gradnju, a njegov nećak Hezihije dovršio. Nešto prostranija i monumentalnija sjeverna crkva koja je bila spojena s krstionicom preuzela je funkciju katedrale, a točna namjena južne nije utvrđena.¹²⁹ Naime, kako je rečeno, E. Dyggve navodi da je služila memorijalnom kultu, a s time se slaže i N. Cambi. Crkve su imale nekoliko faza izgradnje. U prvoj je fazi riječ o longitudinalnim

¹²² J. MARDEŠIĆ, 2008, 321.

¹²³ E. DYGGVE, 1996.

¹²⁴ N. CAMBI, 2002; 2020.

¹²⁵ N. CAMBI, 2020.

¹²⁶ E. DYGGVE, 1996.

¹²⁷ N. CAMBI, 2020.

¹²⁸ N. CAMBI, 2002.

¹²⁹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1991, 374-375.

trobrodним bazilikama s polukružnim apsidama i vratima kojima je otvor usklađen širinom brodova. Prezbiterij obiju crkava je sličan, ali južna crkva na tom dijelu ima malo proširenje. Predvorje crkvi nije pronađeno pa N. Cambi navodi kako je moguće da im je bilo zajedničko.¹³⁰ Većina istraživača nastanak predvorja datira u 4. stoljeće kada nastaju i bazilike. Ipak, ne slažu se svi s tom teorijom te tako Jasna Jeličić-Radonić navodi kako je on nastao u vremenu gradnje križne bazilike i da je vezan uz gradnju konsignatorija (6. stoljeće).¹³¹

Dakle, riječ je o crkvama povezanim predvorjem koji je vodio do konsignatorija i krstionice četvrtastog tlocrta sa šesterostranim zdcncem. Krstionički se kompleks nalazio sa sjeverne strane sjeverne crkve, a sastojao se od baptisterija, konsignatorija i katekumeneja. T. Marasović navodi da se u 5. stoljeću dio sjeverne bazilike ruši i bočni brodovi proširuju kako bi središnji brod bio uži. Također, tada se u sjevernoj crkvi gradi apsidalna subselija i obnavlja već postojeća šesterokutna krstionica.¹³² U prvim desetljećima 6. stoljeća južna crkva dobiva oblik grčkog križa za razliku od sjeverne koja zadržava svoj oblik. Južna crkva je i tada ostala trobrodna, a svetište i apsida su joj se nalazili na istočnoj strani.¹³³

Sjeverna je bazilika posvuda bila ukrašena podnim mozaicima. Osnovni raspored mozaičnog pokrova svojom je kršćanskom simbolikom pratio artikulaciju unutrašnjega prostora. Osim već spomenutoga mozaika s imenima biskupa za vrijeme kojih je rađena (mozaik ambulatorija), sačuvani su i pojedini segmenti podnih mozaika preostalog dijela crkve podijeljenoga na brod i lađe.¹³⁴

Krstionički sklop episkopalnog kompleksa smjestio se na sjevernoj strani sjeverne bazilike, a sastojao se od krsnog zdenca, konsignatorija i katekumeneja. Otkrio ga je i iskopao F. Carrara 1848. godine, a kroz vrijeme je bio predmet istraživanja brojnih arheologa. Vodile su se polemike oko datacije sklopa. Naime, Carrara i Bulić su bili mišljenja da je otkopana rimska kupelj, dok je Gerber smatrao da je u prve dvije faze riječ o termalnoj građevini koja nastankom sjeverne bazilike postaje oktogonalni zdenac. S druge strane, Dyggve, Marasović i Jeličić-Radonić pretpostavljali su kako su postojale dvije faze sklopa – u prvoj je fazi riječ o pravokutnoj prostoriji s heksagonalnim krsnim zdcncem koji se potom smanjuje, ali zadržava oblik (4. stoljeće), a u drugoj (oko 400. godine, za vrijeme biskupa Simferija i Hesinija) o oktogonalnoj građevini sa zdcncem oblika grčkog križa u središtu. Dvorana u kojoj se krstilo

¹³⁰ N. CAMBI, 2020.

¹³¹ J. MARDEŠIĆ, 2008, 325.

¹³² T. MARASOVIĆ, 1998, 1004-1005; J. MARDEŠIĆ, 2008, 323.

¹³³ N. CAMBI, 2020.

¹³⁴ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1999, 72.

bila je ukrašena zidnim slikarijama i zlatnim mozaicima.¹³⁵ Marasović najveće promjene na krstionici smješta u 5. stoljeće, a s tim se ne slaže Cambi koji smatra da su se najveće promjene dogodile u 6. stoljeću kad je krstionici pridružen katekumenej ili konsignatorij te kad je krstionica postala oktogonalna.¹³⁶ S njim se slaže P. Chevalier. Po njoj je križna piscina zamijenila heksagonalnu te je smanjena redukcijom krakova i dubine. Te su promjene kako tvrdi Chevalier dokaz da se ondje više ne uranjaju odrasle osobe, već samo djeca (u 7. stoljeću).¹³⁷ Prostorije istočno i zapadno od krstionice su izazvale mnogo rasprava. U jednoj od njih se nalazio mozaik s jelenima koji piju vodu iz kantarosa i retkom iz psalma 41 (Slika 22.). Mozaik danas nije sačuvan. Prostorija koja je bila povezana s krstionicom i narteksom i koja je uz sjeverni zid imala klupu s katedrom prema E. Dyggveu predstavlja katekumenej. Duje Rendić – Miočević ovu prostoriju smatra katekumenejom, ali predlaže drugačiji smjer kretanja. Tako prema njemu katekumene dolaze iz istočne ulice (gusto raspoređena arhitektura), odakle kreću istočno od krstionice gdje čekaju obred. Potom idu u svlačionicu, krstionicu te na kraju u svečani katekumenej. Nakon toga kroz narteks ili svečano predvorje ulaze u katedralu. J. Jeličić-Radonić se slaže sa smještanjem katekumeneja na zapad krstionice, ali se ne slaže sa smjerom kretanja. Ona povezuje izgradnju krstionice s naglašenim predvorjem i preuređenjem katedrale.¹³⁸

Križna crkva

Za temu križnih crkava bitna je južna crkva episkopalnog kompleksa koju još nazivamo bazilikom koljenastog tipa prezbiterija ili Honorijevom bazilikom.¹³⁹ Kako je već rečeno, prva faza građevine datira u kraj 4. i početak 5. stoljeća (vjerojatno u 5. jer je kršćanska zajednica u 4. stoljeću još uvijek slaba), a riječ je o longitudinalnoj trobrodnoj crkvi s istaknutom apsidom na istoku. Na njezinoj se istočnoj strani nalazila pravokutna prostorija. Smatra se da je križna bazilika iz 6. stoljeća nastala direktno na temeljima ranije trobrodne (tu teoriju zastupa J. Jeličić-Radonić). Međutim, postoji i mišljenje T. Marasovića koji je smatrao da je postojala još jedna starija manja križa crkva nastala početkom 6. stoljeća na kojoj je nešto kasnije u vremenu biskupa Honorija (prije 547. godine) nastala veća križna crkva – od tu njezin naziv Honorijeva bazilika. O Honorijevu podizanju crkve saznajemo zahvaljujući pronalasku ostataka

¹³⁵ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1999, 51-53; T. MARASOVIĆ, 1998, 1004.

¹³⁶ N. CAMBI, 2002; N. CAMBI, 2020.

¹³⁷ P. CHEVALIER, 1995; J. MARDEŠIĆ, 2008, 326.

¹³⁸ J. MARDEŠIĆ, 2008, 326.

¹³⁹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1991, 374.

liturgijskog namještaja (kapitel i plutej pergole) s njegovim monogramom. Dakle, bazilika je ostala trobrodna, a krakovi crkve su bili iste širine i dužine (tlocrt grčkog križa).¹⁴⁰ Najvjerojatnije je imala krov na dvije vode što nam otkrivaju nalazi četiri zidana pilona.¹⁴¹ Prostor svetišta nije sačuvan. Smatra se da je crkva imala tri ulaza – na južnom kraku, na sjevernom koji ju je povezivao sa sjevernom crkvom i zapadnom kraku koji ju je povezivao s predvorjem. U istočnom se kraku nalazio ulaz u predvorje ili dvorište. Između sjevernog i južnog kraka smjestio se Oratorij C, tj. *diakonikon*. U tom se razdoblju također spomenuta pravokutna prostorija preuredila u oratorij kojeg danas nazivamo Oratorij F.¹⁴²

E. Dyggve je prilikom svojih istraživanja utvrdio i postojanje episkopija. Naime, ubicirao ga je na prostoru za koji se do tada smatralo da je pripadao rimskoj privatnoj kući. Navodi se je kompleks bio organiziran na način da se na donjem dijelu nalazio biskupski dvor čiji je ulaz bio naglašen nadgrađem oblika baldahina, a da se u njegovom gornjem dijelu nalazio stambeni kompleks. Jedino se donji dio kompleksa uspio sačuvati, a ondje su se nalazile pomoćne prostorije kao što je kuhinja i prostorija za spremanje vina i ulja. Episkopij je sadržavao *castellum aquae*.¹⁴³ S druge strane, J. Jeličić-Radonić smatra da građevinu koja je bila tumačena kao episkopij treba proučavati kroz svrhu njezine gospodarske namjene, a oratorij E, tj. novu baziliku *discoperta* kao svečanu biskupsku dvoranu za audijencije. Tu teoriju potkrjepljuje činjenicom da su u jednoj od prostorija episkopija pronađene kamenice za ulje.¹⁴⁴

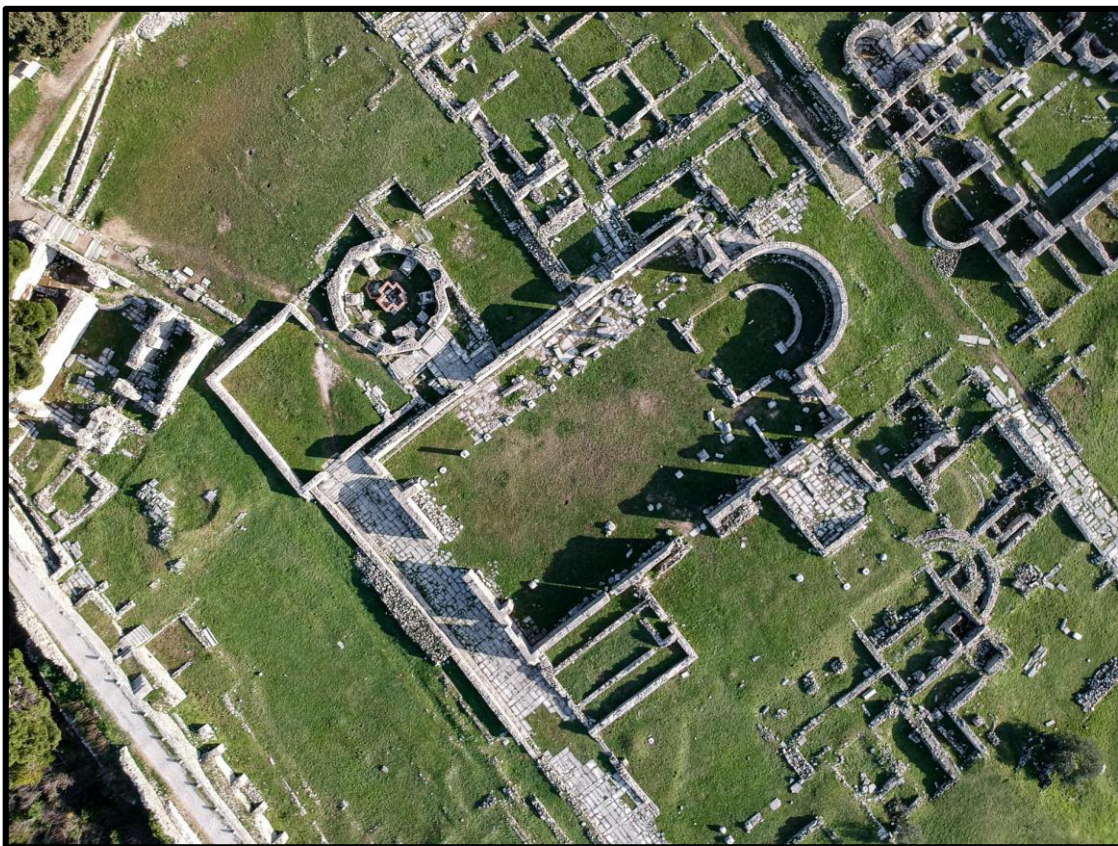
¹⁴⁰ T. MARASOVIĆ, 1998, 1005-1006; J. MARDEŠIĆ, 2008, 324.

¹⁴¹ E. DYGGVE, 1996.

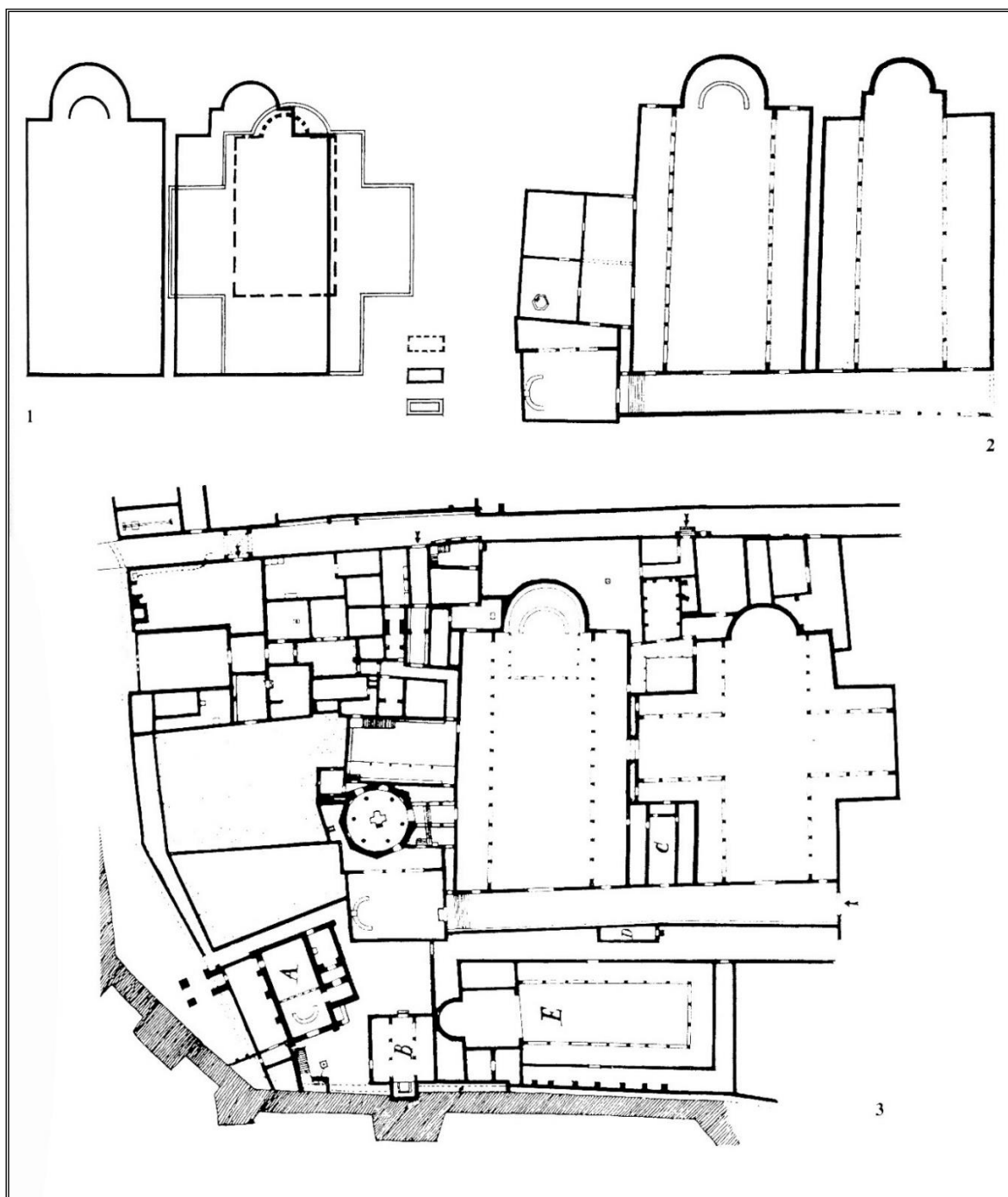
¹⁴² T. MARASOVIĆ, 1998, 1005-1006; J. MARDEŠIĆ, 2008, 324.

¹⁴³ E. DYGGVE, 1996.

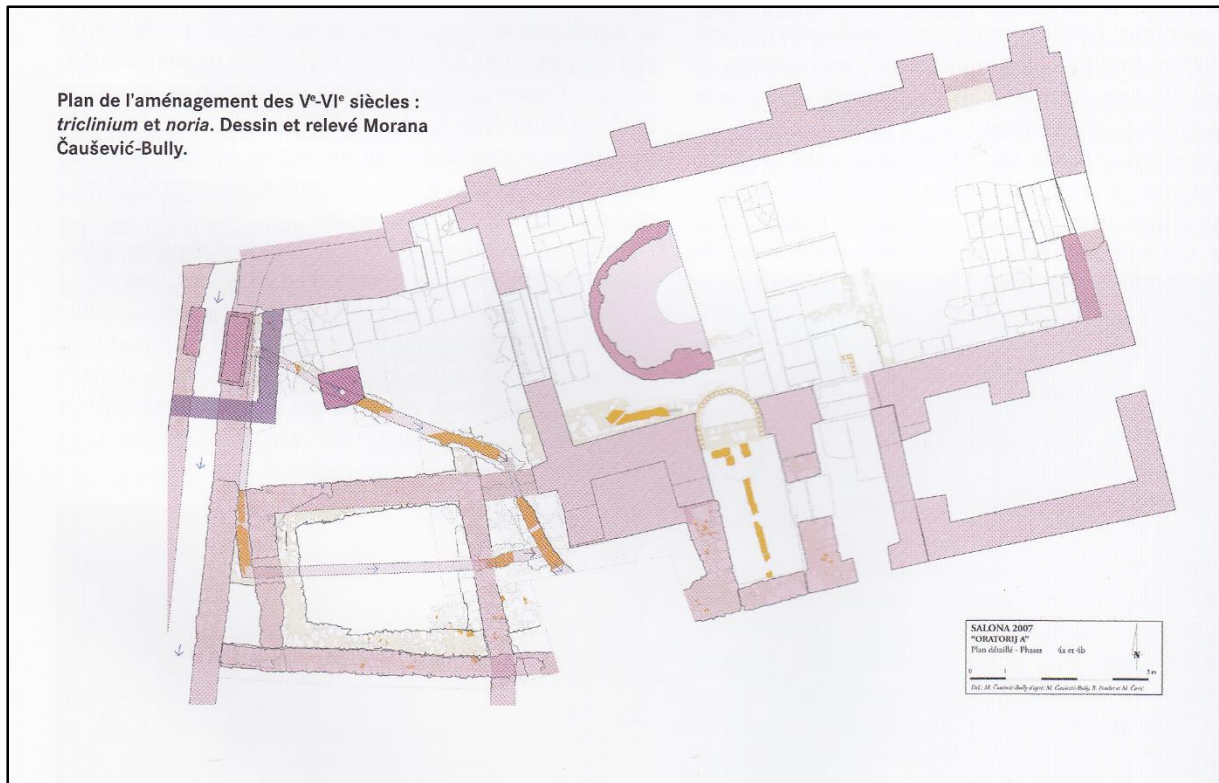
¹⁴⁴ J. MARDEŠIĆ, 2008, 327.

Slika 19: Zračni snimak episkopalnog kompleksa (<https://slobodnadalmacija.hr/mozaik-dalmacije/more-povijesti-uz-rijeku-jadro-1116509>; 07.10.2023.)

Slika 20: Tlocrt episkopalnog kompleksa prema T. Marasoviću u 4. i 6. stoljeću te između 527. i 547. godine (E. DYGGVE, 1996.)

Slika 21: Tzv. oratorij A (J. MARDEŠIĆ, P. CHEVALIER, 2003.)

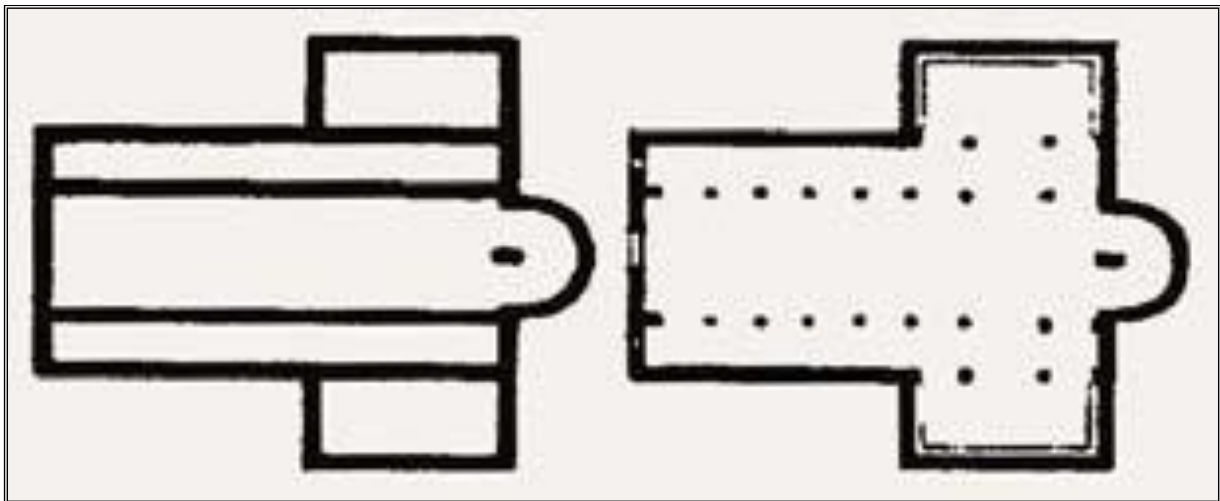

Slika 22: Mozaik s prikazom jelena (<https://mdc.hr/split-arheoloski/hr/salona-2.html>); 08.10.2023.)

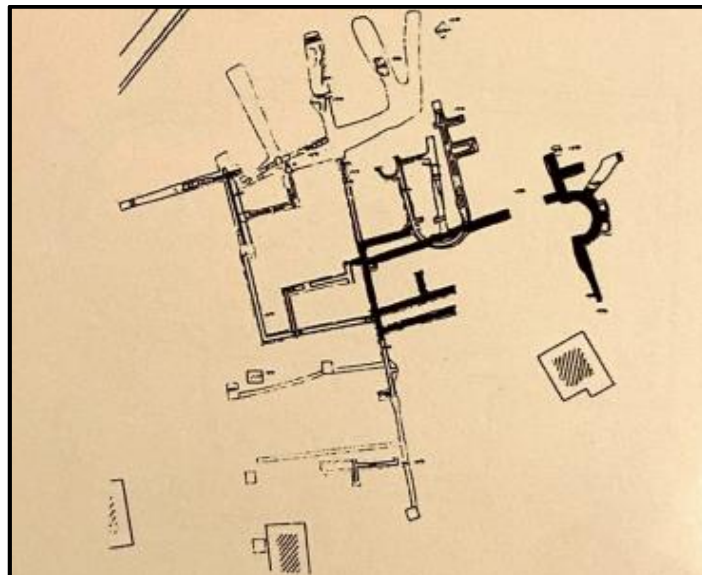
Basilica orientalis

Pod prijetnjom prvog vala barbarskih prodora u drugoj polovici 2. stoljeća u vremenu vladavine Marka Aurelija (oko 170. godine) dodatno je utvrđena prvobitna salonitanska gradska jezgra. *Urbs nova orientalis* kako ga je nazvao Dyggve bio je raščlanjen brojnim rukavcima ušća rijeke Jadro koji su se dobrim dijelom usjekli u tkivo gdje se nalazi današnji Solin.¹⁴⁵

U istočnom dijelu grada smjestila se longitudinalna trobrodna crkva s apsidom iz druge polovice 5. ili početka 6. stoljeća, a bila je sagrađena iznad ruševina rimskih termi. Naziva se *basilica orientalis* (Slike 23. i 24.).¹⁴⁶

Slika 23: *Basilica orientalis* (prema E. Dyggve, 1996.)

Slika 24: Tlocrt *basilicae orientalis* (N. CAMBI, 2020, 362.)

¹⁴⁵ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 2006, 43.

¹⁴⁶ E. MARIN, 1987, 61.

Sačuvana je samo u temeljima pa nije bilo moguće rekonstruirati dvije bočne prostorije s njezine istočne strane. E. Dyggve je smatrao da je riječ o krakovima transepta. Naime, prostorije su se nalazile na prevelikoj udaljenosti od apside da bi bile interpretirane kao *prothesis* i *diakonikon*. Transept joj je s produženim krakovima slova T (križni), a pretpostavlja se da je imao sepulkralnu namjenu (procesije) jer je pred apsidom pronađen *in situ* oltar s konfesijom sa stepenicama koje su vodile do groba s relikvijama.¹⁴⁷ Grob svjedoči o uskoj vezi između kulta mučenika (u ovom slučaju možda sv. Septimija) i cemeterijalnih crkava, a predstavlja i nepobitan trag pojave sepulkralnog kulta unutar gradskih zidina.¹⁴⁸ Na oranici udaljenoj otprilike 100 metara od crkve pronađena je gomila s ulomcima arhitektonskih elemenata, ulomcima kamenoga crkvenog namještaja, recipijenti, kameni uteg i ulomci tegula za koje se pretpostavlja da su pripadali crkvi.¹⁴⁹ Baze stupova se nisu mogle precizno datirati ni odrediti kojim građevinama pripadaju, ali se pretpostavlja da zajedno s oštećenim jonskim kapitelom, impost kapitelima te ulomcima pluteja i tražena pripadaju ranokršćanskoj crkvi.¹⁵⁰

Šuplja crkva

Šuplja crkva poznata i kao crkva sv. Petra i Mojsija smjestila uz samu rijeku Jadro (Slike 25. i 26.). Nastala je u 11. stoljeću unutar ranokršćanske cemeterijalne crkve iz 6. stoljeća. Uz crkvu se nalazio i samostan povezan s vladarskom kućom. Najpoznatija je po tome što se u njoj 1078. godine okrunio kralj Zvonimir.¹⁵¹

Prva je arheološka istraživanja na lokalitetu provelo društvo „Bihać“ 1927. godine kada se pokušao pronaći mauzolej hrvatskih vladara, odnosno crkva sv. Stjepana.¹⁵² Lovre Katić je 1929. godine iznio mišljenje da bi se na ovom području trebao nalaziti samostan sv. Mojsija. Na temelju tog navoda društvo „Bihać“ je 1931. godine istraživanje lokaliteta povjerilo E. Dyggveu. Na samom su početku istraživanja otkriveni ostaci ranoromaničke trobrodne crkve iz 11.-12. stoljeća.¹⁵³ Crkva je bila dosta dobro očuvana. Prilikom istraživanja zid je bio sačuvan do visine od pet redova kamenja. Iznad pločnika svetišta pronađeni su izdignuti blokovi s ležištima za pilastre i pluteje. Uklanjanjem pločnika u bočnim polukružnim nišama pronađeni

¹⁴⁷ E. DYGGVE, 1996.

¹⁴⁸ E. MARIN, 1987, 61; N. CAMBI, 2020.

¹⁴⁹ M. TOPIĆ, 2010, 49.

¹⁵⁰ M. TOPIĆ, 2010, 62.

¹⁵¹ Ž. RAPANIĆ, 1996.

¹⁵² M. ZEKAN, 2000, 249.

¹⁵³ S. PIPLOVIĆ, 1987, 111.

su ostaci oltarnog stupa.¹⁵⁴ Najvažniji nalaz je ulomak pluteja s natpisom koji je potvrdio Katićevu pretpostavku. Isto tako, drugi natpis je ukazivao na to da ova crkva nosi i titular sv. Petra i da je zapravo riječ o krunidbenoj bazilici Zvonimira.¹⁵⁵ E. Dyggveova istraživanja su nažalost naglo prekinuta. Nastavljena su nakratko 1935. i 1936. godine, a predvodio ih je Ljubo Karaman. Tada se istraživalo istočno od zida ranoromaničke crkve. Nakon toga je lokalitet nepravedno zanemaren nekoliko stoljeća. Naime, idući istraživački pothvati provode se tek od 1990. do 1993. godine pod vodstvom Mate Zekana (tj. Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u suradnji s Ministarstvom kulture). Tada se vrše revizijska istraživanja te je pronađen i lučni fragment s natpisom „P(ro)feta“, što pak osnažuje teoriju o sv. Mojsiju kao titularu.¹⁵⁶

Monumentalna ranokršćanska crkva se prema E. Dyggveu datira u 5. stoljeće, a prema Abramiću i većini kasnijih istraživača u 6. stoljeće, tj. u Justinijanovo razdoblje. Epigrafički nalazi upućuju na ranokršćansku aktivnost već u 5. stoljeću pa bi to moglo ići u prilog dataciji E. Dyggvea, ali taj lokalitet nije dovoljno istražen da bi se sa sigurnošću mogli donijeti točni zaključci.¹⁵⁷ Crkva se smjestila u blizini poganskog groblja iz kojeg se velika količina spolija koristila za izgradnju prvotno ranokršćanske, a potom i ranoromaničke crkve.¹⁵⁸ Utvrđeno je da je njezin tlocrtni plan najvjerojatnije križnog oblika te da je najsličniji planu *basilicae orientalis* u Solinu o kojoj se govorilo u prethodnom poglavlju.¹⁵⁹ Apsida joj je polukružna, a u vrhu pomalo potkovičasta s tri kontrafora na istočnoj strani i dodatnim prostorijama (pastoforijama) s južne i sjeverne strane.¹⁶⁰

¹⁵⁴ M. ZEKAN, 2000, 252.

¹⁵⁵ S. PIPLOVIĆ, 1987, 111.

¹⁵⁶ M. ZEKAN, 2000, 255-257.

¹⁵⁷ D. DEMICHELI, 2016, 177.

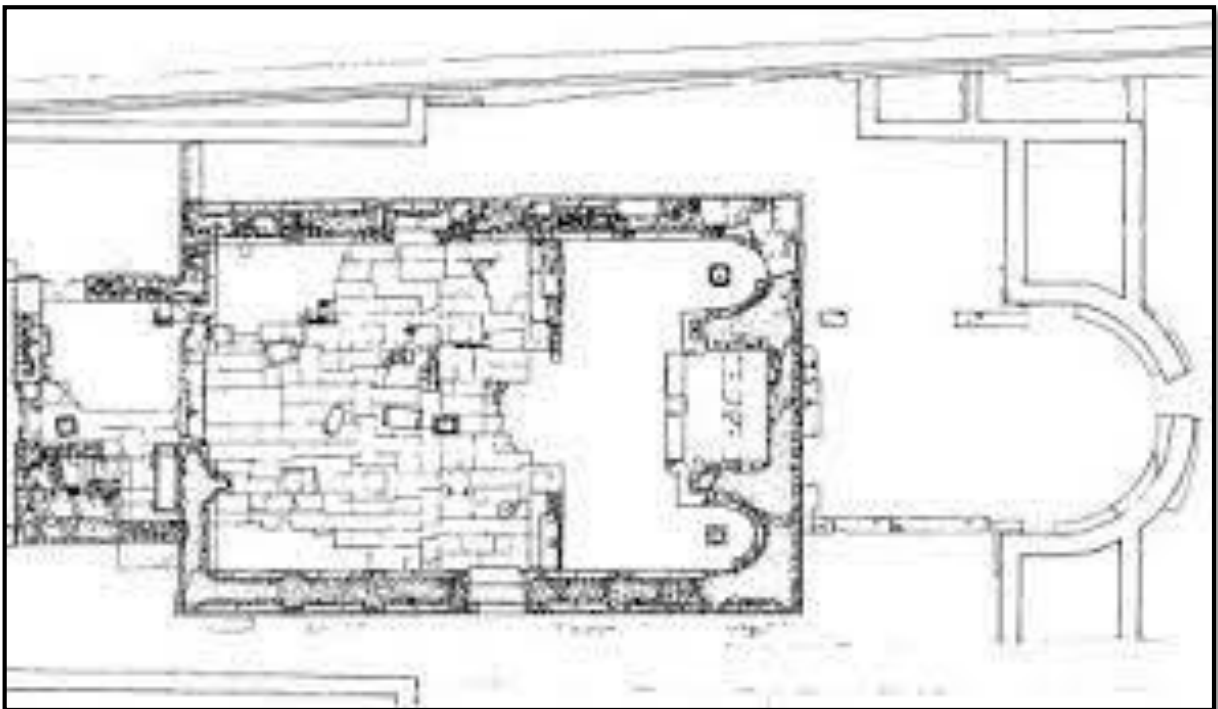
¹⁵⁸ D. DEMICHELI, 2016, 175.

¹⁵⁹ E. MARIN, 1987, 67; E. MARIN, 1994, 50.

¹⁶⁰ M. ZEKAN, 2000, 256.

Slika 25: Položaj Šuplje crkve (<https://jadro-izletiste.hr/kulturna-bastina/suplja-crkva/>; 07.10.2023.)

Slika 26: Tlocrt ranoromaničke crkve i prezbiterija starokršćanske bazilike (M. ZEKAN, 2000, 251.)

Smatra se da je ceterijalna bazilika, ali o tome se ne može govoriti sa sigurnošću. Naime, nije pronađeno ranokršćansko groblje ni natpisi uokolo crkve, već samo ranokršćanski sarkofag

za koji nismo sigurni je li uopće pronađen na izvornoj lokaciji.¹⁶¹ Zanimljivo je spomenuti kako M. Zekan smatra da je moguće da su ranokršćanska i ranoromanička crkva funkcionirale u isto vrijeme. Naime, sjeverni zid ranokršćanske crkve je sačuvan do visine od 3,5 m, osim toga, zidovi te crkve su znatno viši od glavnoga ulaza u ranoromaničku crkvu sa sjeverne i južne strane pa se postavlja pitanje zašto oni prije izgradnje nove crkve nisu srušeni. Na to se pitanje do novijih istraživanja neće moći dati konkretan odgovor.¹⁶²

Lovrečina (otok Brač)

Uvala Lovrečina nalazi se na sjevernoj obali otoka Brača u blizini Postira (Slika 27.). Današnji Brač je gusto naseljen. Većina suvremenih naselja smještena je uz sjevernu obalu i preklapaju se s onima iz razdoblja visokog carstva i kasne antike – tik uz obale antičkih luka gdje su nastale i prve ranokršćanske crkve s krstionicama koje pokazuju određeni kontinuitet života sve do srednjeg vijeka. Tijekom 12. stoljeća središte naselja se pomaknulo u planinska područja zbog stalnih prijetnji gusara. Ponovno zaposjedanje naselja uz obalu i utemeljenje modernih gradova odvija se tijekom 16. stoljeća kada su se razvili pogodni uvjeti.¹⁶³

Brač je prepun arheološke baštine, a posebno se uzdiže u vremenu rimske okupacije. Naime, Rimljani su naselili otoke i izgradili vile rustike u neposrednoj blizini luka i plodnih ravnica. Svoju važnost u antičko i kasnoantičko doba može zahvaliti blizini Salone. Pojavom i širenjem kršćanstva na otoku je izgrađen niz ranokršćanskih crkava od kojih su četiri krsne. Sve crkve s krstionicama nalaze se uz sjevernu obalu: Postira, Pučišća, Povelja, Lovrečina. Ovakav topografski raspored bi odgovarao proširenju poljoprivrednih naselja iz rimskog doba (*vila rustica*). Posebno je bitna ranokršćanska crkva tlocrta latinskog križa u Lovrečini (Slika 28.).¹⁶⁴ Crkva se nalazi na već postojećem objektu na dosta strmoj padini koja se spušta prema moru. Titular sv. Lovre potvrđuje rukopis iz 12. stoljeća.¹⁶⁵

Prvi spomen ruševina datira u 1802. godinu, a potom je spominje don F. Bulić 1906. koji objavljuje prva arheološka otkrića i navodi da se na lokalitetu zasigurno vide ostaci ranokršćanske crkve na kojima je vjerojatno kasnije u srednjem vijeku nastala nova. E. Dyggve je 1930-ih proveo niz sondažnih istraživanja koja je ubrzo i objavio. Osim navedenih, o lokalitetu izvještavaju Cvito Fisković, Mihovil Abramić, Dasen Vrsalović, N. Cambi, J. Jeličić-

¹⁶¹ E. MARIN, 1994, 50.

¹⁶² M. ZEKAN, 2000, 257-258.

¹⁶³ J. BARAKA PERICA, 2013, 140.

¹⁶⁴ P. CHEVALIER, 1995; J. BARAKA PERICA, 2013, 141.

¹⁶⁵ P. CHEVALIER, 1995.

Radonić itd. Od istaknutijih istraživača i autora djela o Braču i Lovrečini navodi se J. Jeličić-Radonić. Naime, ona je 1986. opisala diakonikon ranokršćanske crkve u Lovrečini, a potom i 1992. godine ranokršćanske freske u već spomenutoj crkvi sv. Lovre kojima obiluje. O krsnom zdencu u Lovrečini piše Davor Domančić. Crkvu spominje i P. Chevalier. Godine 2019. crkvu spominju Lino Ursić i Vedran Barbarić.¹⁶⁶

Istraživanjima je utvrđeno da je naselje bilo organizirano na način da ima kasnoantičku vilu u središtu uvale i krsnu crkvu na zapadnom rubu uvale. Crkva je jednobrodna oblika latinskog križa s polukružnom apsidom, nartekсом specifična oblika, sakristijama i dodatnim prostorijama od kojih sjeverna ima funkciju krstionice. Vjerojatno je bila dio nekog većeg kompleksa (moguće samostanskog).¹⁶⁷ Po obliku spada u takozvane građevine složena tlocrta što znači da joj izgled sačinjen od sporednih prostorija grupiranih oko glavnog broda sugerira oblik trobrodne crkve.¹⁶⁸ Datira se u 6. stoljeće. Rađena je tehnikom *opus incertum*.¹⁶⁹ Od triju prozora u apsidi sačuvao se jedan (gljivasti) – sjeverni, zahvaljujući kojem se mogao odrediti i izgled južnog i istočnog prozora.¹⁷⁰ Također, u sjevernoj je apsidi otkriven i grob, a ovdje su se vjerojatno nalazili i sarkofazi koje je pronašao F. Bulić. Ukrašeni su križevima izvedenim u plitkom reljefu. Rađeni su u bračkoj klesarskoj radionici. Svetište je bilo odvojeno *septumom* koji su tvorili kvadratni pilastri ukrašeni izduženim žljebovima iznad kojih su se nalazili kapiteli s motivima akantova lišća. Između toga su se nalazile pregradne ploče, tj. pluteji.¹⁷¹ U svetištu, točnije na mjestu gdje je stajao oltar, pronađena je križna konfesija unutar koje su u kamenom relikvijaru nalazile relikvije sv. Lovre. Kako je već rečeno, nartekс joj je specifična oblika. J. Jelinić Radonić navodi da, iako na prvi pogled izgledom neobičan, zapravo ima svoju funkciju kojom opravdava takav izgled, a o kojoj će u nastavku biti riječ. Dakle, nartekс crkve je izdužena oblika i zatvorenog tipa s bočnim polukružnim apsidama. U sjevernoj apsidi je pronađen zidani grob, a u južnoj polukružna klupa za svećenstvo. Funkcija nartekса u pojedinim je slučajevima bila sepulkralno-memorijalna (vidljivo po grobu u sjevernoj apsidi u slučaju sv. Lovre, ali i kod prethodno spomenutih crkava) i funkcionalna – u njima se pripremalo za misu.¹⁷²

U svrhu pripreme za obred se razvijaju diakonikoni. Uobičajeno, diakonikon je pravokutna oblika s apsidom na istočnoj ili južnoj strani te je u većini slučajeva povezan s nartekсом.

¹⁶⁶ P. CHEVALIER, 1995.

¹⁶⁷ J. BARAKA PERICA, 2013, 143-146; V. KOVAČIĆ, 2006, 362-363.

¹⁶⁸ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 34.

¹⁶⁹ P. CHEVALIER, 1995.

¹⁷⁰ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 29.

¹⁷¹ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 34.

¹⁷² J. JELIČIĆ, 1986, 34.

Također, ima karakterističan liturgijski namještaj po kojem ga se može prepoznati – uglavnom je riječ o zidanim klupama, stolovima za prilaganje doprinosa, a ponekad i vodovodnim uređajima i keramičkim posudama. J. Jelinčić-Radonić neobičan izgled nartekse crkve sv. Lovre pripisuje upravo tome što u ovom slučaju on obnaša funkciju diakonikona. Naime, pronađen je dio kamenog stupca na kojem je vjerojatno stajala ploča stola koja je također nađena, što ide u prilog toj teoriji.¹⁷³

Krstionica se nalazila u sjevernoj prostoriji pačetvorinasta oblika i bila je sastavni dio crkve. Zdenac unutar krstionice ima križni tlocrt jednakih krakova upisan u kvadrat koji se uzdiže iznad pločnika. Stepenište u krstionici je išlo prema južnoj, zapadnoj i sjevernoj strani. Davor Domančić je na temelju kamenih ulomaka uspio obnoviti izgled gornjeg dijela krsnog zdenca. Tijekom iskapanja u prostoru krstionice pronađena su dva kapitela i četiri baze koje odgovaraju pronađenim pločama koje su pokrivale nosač koji se uzdizao iznad krstionice. Četiri stupa gornjeg dijela izrađena su od jednog bloka kamena s kapitelima i bazama. Isto tako, otkrivene su tri kamene grede od kojih dvije iste veličine imaju u sredini reljefni križ s trokutastim završetkom krakova. Te tri grede, zajedno s četvrtom koja je nedostajala, oslanjale su se na stupove tvoreći tako ciborij iznad krstionice. Između stupova vjerojatno su visjeli zastori, a to pretpostavljamo na temelju toga što vidimo rupu s tragovima željeza vezanog olovom, što upućuje na to da je morala postojati željezna šipka koja je podupirala zastore.¹⁷⁴

Gotovo sve strukture kompleksa doživjele su značajne preobrazbe krajem 6. ili početkom 7. stoljeća: u jednoj je od novijih faza južna apside nartekse bila zatvorena zidom, dvije su strane transepta bile zazidane kako bi se formirali neovisni dodaci (slično kao u prethodno spomenutoj crkvi u Cickinima), a stari južni krak opremljen je novim vratima za komunikaciju.¹⁷⁵

Ranokršćanska je crkva morala u potpunosti biti oslikana freskama. Naime, u južnom dijelu transepta crkve, svetištu i krstionici otkriveni su dobro očuvani ostaci ranokršćanskih fresaka te štuko ukrasi ispod lukova. Njihov je izgled općenito karakterističan za razdoblje u kojem su nastale. U južnom dijelu transepta teče kontinuirana ornamentalna kompozicija s ugrađenim štukaturama ispod lukova transepta na samom ulazu iz lađe u krak križnice. Zidne dekoracije otkrivaju arhitektonsku organizaciju. Osim žlijebljenih stupova u tehnicu štukature koji daju iluziju podupiranja stupa transepta, zidovi su bili sustavno artikulirani arhitektonskim elementima poput pilastara i malih stupova s rombovima između njih.¹⁷⁶ Motivi na freskama

¹⁷³ J. JELIČIĆ, 1986, 35-42.

¹⁷⁴ D. DOMANČIĆ, 1983, 48.

¹⁷⁵ J. BARAKA PERICA, 2013, 143-146.

¹⁷⁶ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1992, 150.

transepta slikani su na blijedožućkastoj podlozi s oker narančastim stupićima uokvirenim tamnim linijama. U unutrašnjosti su ukrašeni izduženim pravokutnikom. Na vrhu se nalazi stilizirani kapitel, a u središtu su nizani kružići koji tvore križ. Jasno se ocrtavaju rombovi u tri boje: oker narančasta, tamnocrvena i crna. Stupovi u štuko tehnici su na visokim bazama.¹⁷⁷ U krstionici freske pokazuju različitu arhitektonsku podjelu površine – dekorativni motivi arhitektonskog stila pojavljuju se u stiliziranom i pojednostavljenom obliku za razliku od razrađene geometrijske kompozicije u lađi.¹⁷⁸ Ukrasi su postavljeni u dvije ornamentalne zone – pri dnu se uočavaju sivo modre pruge na ružičastoj podlozi, a i gornjem dijelu kvadrati obrubljenim širokim trakama zelene boje s tankim crnim linijama.¹⁷⁹ Također, svojim izgledom imitiraju mramornu inkrustraciju tehnikom *opus sectile*.¹⁸⁰

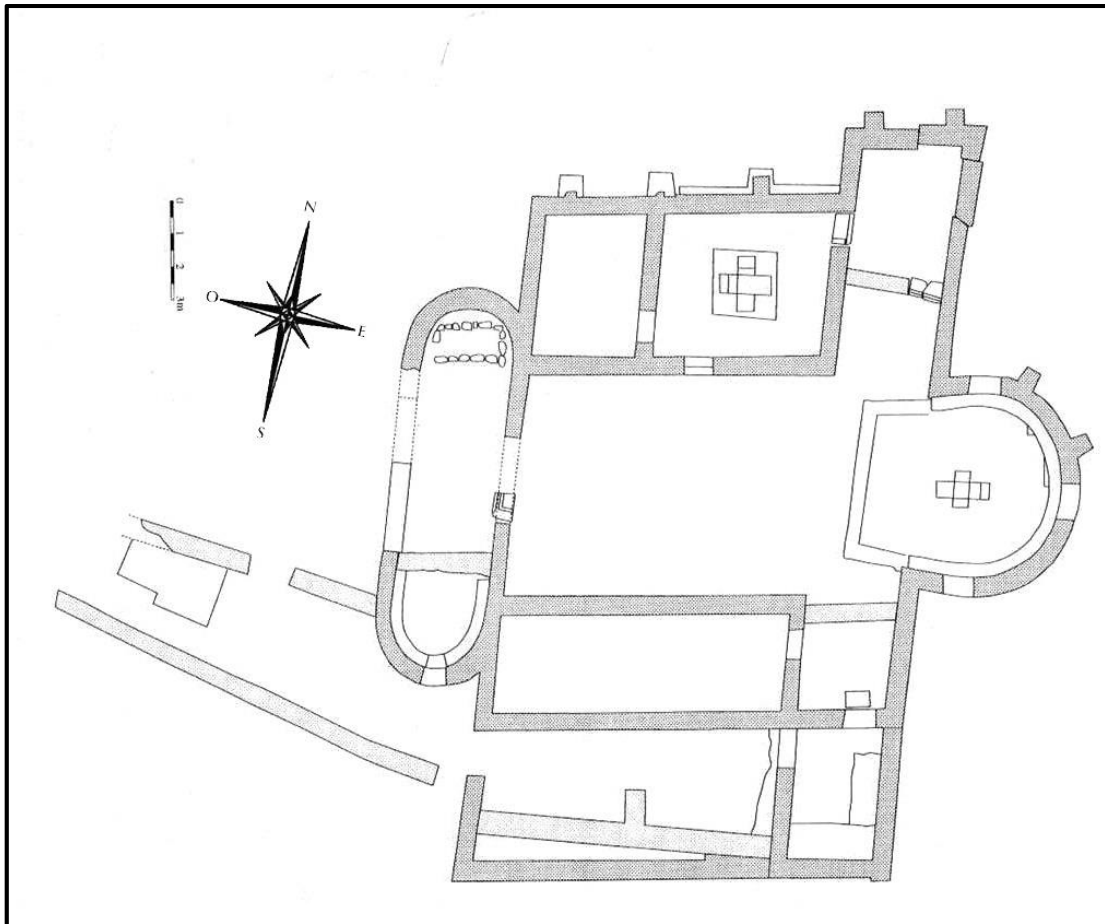
Slika 27: Položaj arheološkog lokaliteta Lovrečina (wikipedia; 07.10.2023.)

¹⁷⁷ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 36.

¹⁷⁸ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1992, 150.

¹⁷⁹ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 36.

¹⁸⁰ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1992, 150.

Slika 28: Tlocrt crkve u Lovrečini (J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 32.)

Polače (otok Mljet)

Mljet je arheološki bogat otok u južnoj Dalmaciji, ali još uvijek slabo poznat i proučavan na znanstvenoj razini. Identificirani su različiti lokaliteti, ali najpoznatiji i jedini arheološki istražen je onaj koji se nalazi uz uvalu Polače.¹⁸¹

Dakle, lokalitet Polače nalazi se uz obalu zaljeva istog imena smještenog na sjeverozapadnom dijelu otoka (Slika 29.). Njegova je luka dosta dobro zaštićena od vjetrova zbog prisutnosti susjednih otoka. Čitav se kompleks lokaliteta sastoji od kasnoantičke palače, zgrada različite gospodarske namjene, dvije ranokršćanske crkve, luke, a iznad uvale nalazi se i manje kasnoantičko utvrđeno naselje – Kaštel.¹⁸²

Datacija nastanka palače u Polačama bila je čest predmet rasprave. Naime, o postojanju rimskog naselja na ovom području postoji davna tradicija zabilježena u raznim varijantama djela

¹⁸¹ J. BARAKA PERICA, 2013, 150-151.

¹⁸² J. BARAKA PERICA, 2013, 151-153.

dubrovačkih pisaca koji navode da se ondje nalaze ruševine velike rimske palače koju je podigao Agezilaj iz Anazarba u Kilikiji kojeg je Septimije Sever prognao na otok (193. - 211. godina).¹⁸³

F. Bulić je palaču smjestio u 2. stoljeće zahvaljujući nalazu dva fragmenta rimskih natpisa.¹⁸⁴ Ljubo Karaman ju je pak datirao u fazu srednjerimskog carskog doba na temelju usporedbe splitske i mljetske palače. Navodi da su ostaci građevine kompaktnog pravokutnog bloka bez unutrašnjeg dvorišta i da se s njezine prednje strane nalaze po dvije kule te kaže da su to općenite karakteristike rimskih zaseoka iz carskog doba. Važan element pri datiranju bio mu je masivan kat, otvori u prizemlju (vrata i prozori) te jako izbočene kule na kutovima.¹⁸⁵ Kruno Prijatelj je smatrao da palača nastaje pod utjecajem Dioklecijanove palače u Splitu koja je po njemu nešto starija ili istovremena (kraj 3. ili početak 4. stoljeća).¹⁸⁶ Tin Turković predlaže dataciju cijelog sklopa u kraj 3. i početak 4. stoljeća na temelju specifičnosti sklopa. Naime, kaže da se poligonalni tornjevi arhitektonski mogu povezati s fortifikacijama palača u Gamzigradu i Šarkamenu te morfološki s Dacijom i Panonijom, što po njemu nesumnjivo treba uzeti u obzir kod datiranja sklopa.¹⁸⁷ E. Dyggve je pomakao dataciju na 5. stoljeće, a to objašnjava debelim kamenjem ispod grede u zidovima i karakterističnim zidanjem spojeva. Također, kaže da su vanjski zidovi i jezgre manje jasno odvojeni nego u razdobljima prije 5. stoljeća i da su prozori i vrata kakve Palača ima karakterističniji na ovim prostorima tijekom 5. stoljeća ili kasnije. De Azavedo predlaže dataciju u vrijeme generala Periusa koji je poginuo u bitci 490. godine (prema tome palača nastaje nešto prije). Igor Fisković daje opširan pregled lokaliteta i slijedom povijesnih okolnosti, ali i arhitektonskih elemenata dataciju vremenski pomiče u puno 5. stoljeće, a taj se datum i danas smatra najvjerojatnijim.¹⁸⁸

Na lokalitetu su se posebno istaknule i dvije ranokršćanske crkve na čijim se arhitektonskim elementima jasno vide utjecaji različitih kulturnih struja.¹⁸⁹ Oko 120 m istočno od palače nalazi se dvojna crkva koja prema I. Fiskoviću pokazuje tri građevinske faze, a oko 160 m zapadno od palače se smjestila druga crkva s krstionicom.¹⁹⁰

Starija crkva je građevina s uzdužnom lađom i polukružnom apsidom usmjerenom prema istoku, a nalazila se istočno od palače. Imala je dvije bočne dodatne prostorije i prema I.

¹⁸³ LJ. KARAMAN, 1954-57, 102.

¹⁸⁴ Đ. BAŠIĆ, 2010, 159.

¹⁸⁵ LJ. KARAMAN, 1954-57, 104.

¹⁸⁶ Đ. BAŠIĆ, 2010, 159-161.

¹⁸⁷ T. TURKOVIĆ, 2011, 233.

¹⁸⁸ Đ. BAŠIĆ, 2010, 159-161.

¹⁸⁹ I. FSKOVIĆ, 1999, 70.

¹⁹⁰ J. BARAKA PERICA, 2013, 153.

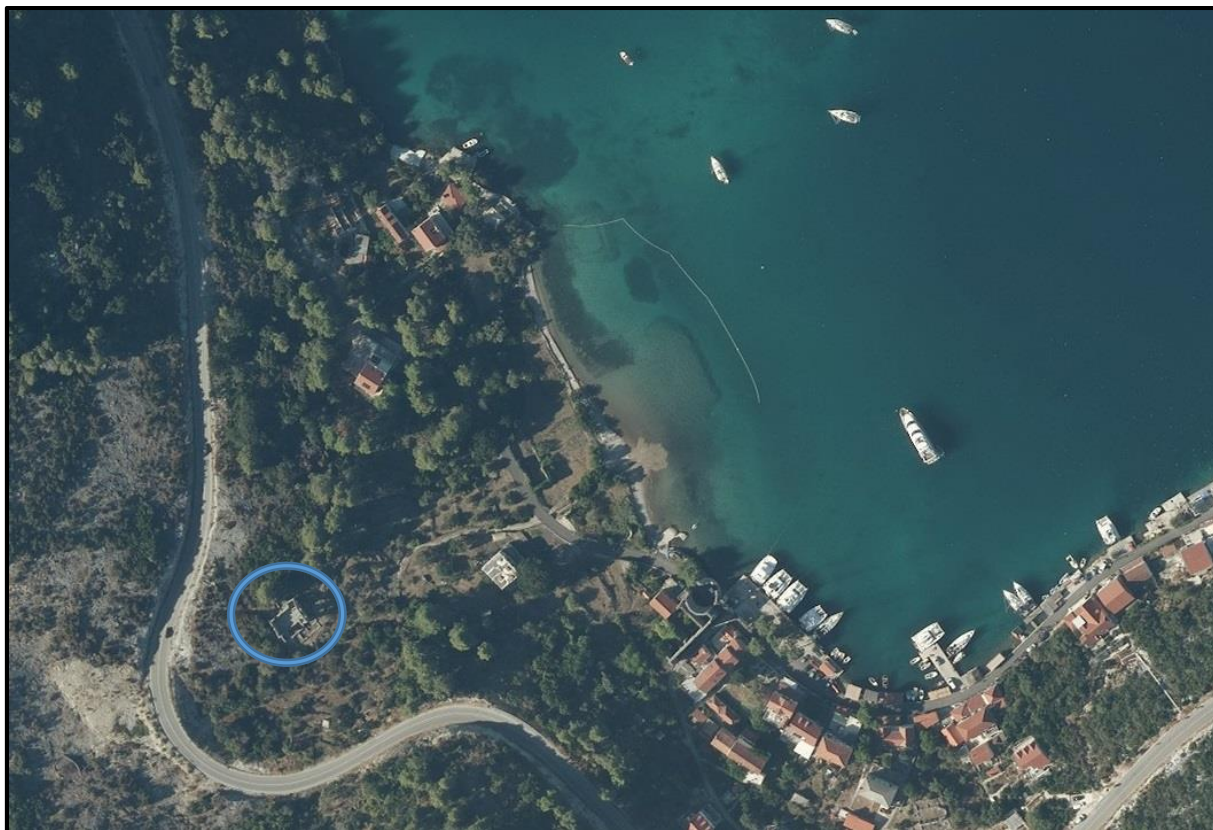
Fiskoviću treba se datirati u 5. stoljeće (prva faza). Smatra se da je predstavljala svojevrsnu „privatnu“ crkvu palače. Tijekom 6. stoljeća ovoj se građevini s južne strane dogradila još jedna crkva pri čemu su nastale *basilicae geminae*, a potom i bočna kapela između njih. Prva crkva je služila za redovni, a druga za memorijalni obred (druga faza). Zanimljivo je da je u nekom trenutku ova nadogradnja porušena, a prvotna je crkva nastavila samostalno funkcionirati. Tijekom 11. stoljeća crkva je ponovno preuređena, što I. Fisković smatra odlikama rane romanike (treća faza).¹⁹¹

Za temu rada značajna je druga ranokršćanska crkva (Slika 30.). Riječ je o većoj crkvi nastaloj najvjerojatnije tijekom 5. ili 6. stoljeća što insinuira postojanje većeg broja vjernika čije je potrebe trebalo zadovoljiti izgradnjom nove crkve. Lađa joj je široka i četvrtasta, apsida polukružna i upisana, a ima i dodatne prostorije – krstionicu sa zapadne i sakristiju s istočne strane (za čuvanje liturgijskih darova) koji joj daju tlocrt oblika tau križa. Do ovog primjera takav je tlocrt bio potpuno nepoznat na prostoru provincije Dalmacije, a inače je karakterističan za istočno Sredozemlje.¹⁹² Apsida ima subselije sa svake strane katedre, a smještene su direktno ispod prozora. Subselije okružuju i zidove lađe. Posebna je i po tome što nema standardni ulaz u predvorje, već se u njega ulazi stepeništem s bočne strane. U sklopu predvorja se također nalaze subselije koje su paralelne s brodom crkve. Crkva ima i svojevrsnu memoriju u koju se ulazilo kroz zasebne asimetrične prostorije. Sa sjeverozapadne strane nalazile su se grobišne komore za koje I. Fisković navodi da su najvjerojatnije pripadale bogatijem i elitnijem sloju. Ova je crkva, kao i prethodna, bila napuštena u vremenu srednjeg vijeka, a najvjerojatnije i dijelom porušena. I. Fisković tvrdi da su glavnu lađu s transeptom kroz 11. stoljeće obnovili benediktinci koji su u to vrijeme preuzeli brigu o Mljetu.¹⁹³

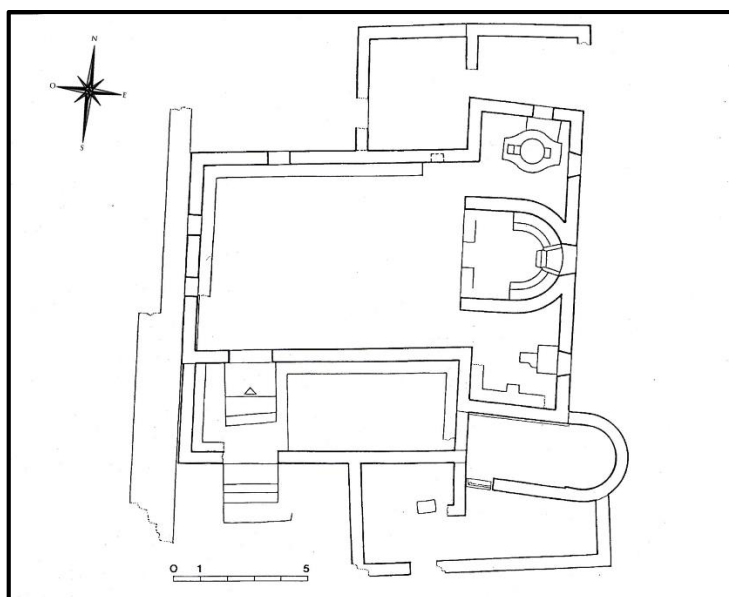
¹⁹¹ I. FISKOVIĆ, 1999, 70-71.

¹⁹² P. CHEVALIER, 1995.

¹⁹³ I. FISKOVIĆ, 1999, 73-74.

Slika 29: Položaj arheološkog lokaliteta Polače na Mljetu. U krugu je križna crkva. (arkod.hr; 07.10.2023.)

Slika 30: Tlocrt crkve u Polačama (I. FISKOVIĆ, 1999, 14.)

Erešove bare (Narona – Vid kod Metkovića)

Narona je antički grad smješten u dolini rijeke Neretve u današnjem naselju Vid kod Metkovića. Naselje je smješteno dvadesetak kilometara od ušća Neretve što predstavlja vrlo povoljan položaj, posebno za trgovinu. Dolina Neretve u antičko je vrijeme bila strateški plovidbeni pravac koji je omogućio rimsku infiltraciju od Narone prema unutrašnjosti, a preko kojeg se odvijalo spajanje mediteranskog i kontinentalnog svijeta.¹⁹⁴

O Naroni u prapovijesti nema dovoljno informacija već ona svoj puni značaj dobiva u vremenu antike – prvotno kao grčki emporij, a potom i kao rimska kolonija. O njoj se u vremenu grčke kolonizacije sa sigurnošću jedino moglo utvrditi postojanje emporija i nastajanje najstarijih dijelova gradskih bedema (3/4. stoljeće).¹⁹⁵

Kako je već rečeno, u razdoblju rimske vladavine dobiva status kolonije. Tijekom 3. stoljeća zbog čestih upada barbarskih plemena stanje u rimskoj državi bilo je nesigurno. Kako velik dio nalaza u gradu potječe iz vremena ranog i srednje carskog perioda smatralo se da tada grad propada ili gubi na važnosti. Ipak, zahvaljujući daljnjim istraživanjima utvrđeno je kako se život odvijao u kontinuitetu do 7. stoljeća.¹⁹⁶

Narona u kasnoj antici postaje biskupijom. Prvi povijesno poznati biskup javlja se na salonitanskim saborima u 6. stoljeću, ali moguće je da je bila biskupskim središtem i ranije. Objekti koji nam potvrđuju kristijanizaciju stanovništva su: ranokršćanska crkva u Erešovoj bari, crkva Svetog Vida te krstionica pored crkve.¹⁹⁷

Lokalitet poznat kao Erešove bare nalazi se stotinjak metara južno od gradskih zidina, tj. *extra muros* – izvan zidina grada. Lokalno je stanovništvo spominjalo da se na prostoru lokaliteta nailazilo na ostatke stupova te se zahvaljujući tome posumnjalo na postojanje ranokršćanske bazilike. Iskapanja su se izvodila u tri kampanje: 1990., 1993. i 1996. godine. Prvu je kampanju predvodio Emilio Marin, a druge dvije Zrinka Buljević i Ante Piteš. Prva je kampanja načelno bila namijenjena iskapanju prostora bazilike, druga prostorijama izvan bazilike, a treća iskopavanjima prostorija koje pripadaju vili, ali ispod poda bazilike.¹⁹⁸

Na prostoru Erešovih bara prvotno je postojala rimska vila rustika. Arheološka su istraživanja utvrdila tri faze: 1. faza (2. stoljeće) – prva podnica, 2. faza (3. stoljeće) – nova vila nepovezana s prvom podnicom, glavni uzdužni zid u smjeru istok-zapad koji presijeca južni dio bazilike, 3.

¹⁹⁴ H. MANENICA, 2012, 287-288.

¹⁹⁵ E. MARIN, 1997.

¹⁹⁶ E. MARIN, 1999.

¹⁹⁷ E. MARIN, 1999.

¹⁹⁸ P. CHEVALIER, 1995; E. MARIN, 2002, 44.

faza (kraj 4. i početak 5. stoljeća) – treća razina podnice. Uočena je baza stupa *in situ* izložena 3 m od južnog zida crkve, zbog čega je E. Marin pretpostavio da se radi o bazi stupa trijema koji čini okvir za peristilsko dvorište. Vile ovakvog tipa s nizom pravokutnih prostorija, iako malo proučavane i objavljujane, nisu nepoznate na prostoru Dalmacije. U tom je smislu posebno bogato područje Narone od početka 1. do 4. stoljeća. Vila u Erešovim barama nije nužno bila uključena u urbani sektor kao što je to bio slučaj s Popovim barama pa bi stoga najprikladniji naziv za nju bio *villa suburbana*.¹⁹⁹

Od zanimljivijih nalaza izdvojena su četiri ulomka menze. Rađeni su od prokoneškog mramora i prema svim karakteristikama najvjerojatnije pripadaju istoj menzi. Vodile su se polemike oko toga pripadaju li profanoj ili sakralnoj građevini. Naime, menza je karakterističan nalaz u ranokršćanskim crkvama, ali i u vilama, točnije u trikliniju, atriju ili peristilu. E. Marin smatra da je najvjerojatnije riječ o profanoj funkciji, a to opravdava nalazom novčića Valentijana II. kraj jednog od ulomaka iz kraja 4. stoljeća koji nesumnjivo pripada nalazu iz vile.²⁰⁰

Ranokršćanska crkva je sa sigurnošću nastala na ruševinama prethodno podignute vile, a zidovi su joj danas sačuvani u visini od 30 do 50 m (Slika 31.). Uočilo se da je pod crkve slabo očuvan u svetištu, ali vrlo dobro u lađi crkve i narteksu. Dakle, crkva u Erešovim barama je jednobrodna s narteksom, polukružnom apsidom i jednim aneksom sa svake bočne strane prezbitarija. Tlocrt joj je oblika latinskog križa (Slika 32.). Unutar polukružne apside se nalazila klupa za svećenstvo sačuvana prema jugozapadnoj strani. Svetište je bilo ograđeno *septumom* što je zaključeno na temelju informacija o lokalitetima sličnog tipa, ali i zahvaljujući tome što je podnica na sjevernoj strani bila prekinuta ravnom linijom jer je na nju vjerojatno išao *septum*. Također, u arheološkoj zbirci Vida sačuvana su dva kamena spomenika koji su prema starom inventarnom registru otkriveni na području Bara te bi se stoga moglo pretpostaviti da su pripadali liturgijskom namještaju crkve u Erešovoj bari. Prvi od spomenuta dva ulomka je stup s kapitelom dimenzija karakterističnih za stupove oltarne pregrade u 6. stoljeću. Drugi je ulomak profilirane ploče te se s desne strane pojavljuje vrh križa koji je vidljivo bio u središtu ploče. Ispod razine poda crkve i tla apside pronađeno je nekoliko keramičkih ulomaka, gotovo svi iz kasne antike. Ulomci su u većini slučajeva širokog datacijskog raspona, no jedan od njih – ulomak fokejske glatke crvene keramike, ima vrlo preciznu dataciju u prvu trećinu 6. stoljeća, što je vrlo bitno za datiranje terena, a time i crkve koja je izgrađena nakon. U ovom sloju zapune nalaze se i ulomci fresaka i tegula, vapna, rastresite zemlje i nešto kamena premazanog žbukom zbog čega se sloj smatra istovremenim s razaranjem vile. Od ostalih nalaza zanimljivi su

¹⁹⁹ E. MARIN, 2002, 22-26.

²⁰⁰ E. MARIN, 2002, 26-30.

ulomak oboda i stjenke amfore iz 6. stoljeća, ulomci ruba posude glatke afričke crvene keramike s početka 6. stoljeća itd.²⁰¹ Treba spomenuti i nalaze ulomaka slikane žbuke koji nisu brojni pa ne omogućuju rekonstrukciju, ali daju neke opće informacije. Poznato je da se datiraju u 3 stoljeće i da pripadaju tzv. linearnom stilu karakterističnom za vrijeme Antonina i Severa. Slijedom navedenoga može se zaključiti da su ostaci žbuke pripadali vili te da crkva nastaje netom nakon njezinog rušenja.²⁰²

Važno je naglasiti kako je posebnost ove crkve upravo u dobroj stratigrafskoj slici koja nam sa sigurnošću dokazuje nastanak crkve na dijelu prostora nekadašnje vile. Također, E. Marin smatra da je posebna po tome što je direktno nasljeđe kasnoantičkih Naronitanaca, a ne ranosrednjovjekovnih Hrvata. Njezina točna sudbina nakon ovog razdoblja je nepoznata – nema povijesnih, ali ni arheoloških podataka.²⁰³

Unatoč pronalasku nekoliko spomenika koji upućuju na postojanje grobljanskog prostora na ovom području, nisu otkriveni značajniji ostaci koji potvrđuju njegovo postojanje. Treba istaknuti skulpturu od vapnenaca koja prikazuje lava jer sa sigurnošću dolazi s nadgrobno spomenika, a otkrivena je u kamenom nasipu izvan bazilike. Glava je bez njuške, ali je gornji dio tijela cjelovit i jasno se vidi karakteristična griva, a datira se u augustovsko ili tiberijansko razdoblje.²⁰⁴

²⁰¹ E. MARIN, 2002, 30-50.

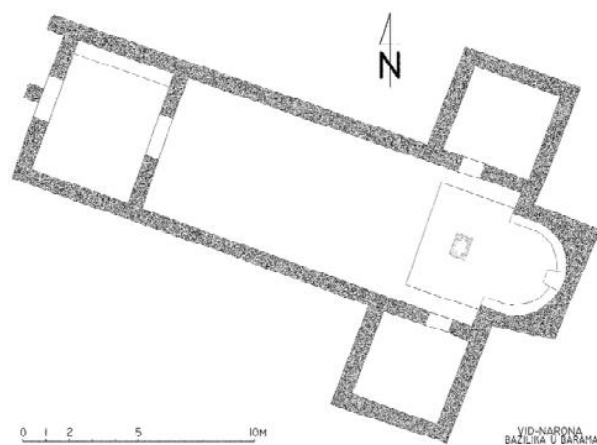
²⁰² G. LEPORE, 2002, 94.

²⁰³ E. MARIN, 2002, 41-42.

²⁰⁴ E. MARIN, 2002, 20-21.

Slika 31: Položaj Erešovih bara (maps. google.com; 07.10.2023.)

Slika 32: Tlocrt crkve u Erešovim barama (E. MARIN, 2002, 80.)

3.2. LOKALITETI S KRIŽNIM CRKVAMA NA PROSTORU BOSNE I HERCEGOVINE

Majdan – Mrkonjić Grad

Od 1981. do 1982. iskapale su se ruševine u Majdanu kod Mrkonjić-Grada, odnosno nekadašnjeg Varcar-Vakufa na položaju zvanom Crkvina.²⁰⁵ Ondje je istraženo dosta veliko rimsko rudarsko naselje.²⁰⁶ Nakon kratkog izviđanja terena u proljeće 1891. V. Radimsky je zadužio inženjera iz susjednog rudnika da u jesen izvrši istraživanja na navedenoj lokaciji, a potaknut otkrivenim nastavio je istraživati i 1882. godine. Na temelju konstrukcija i predmeta pronađenih diljem nalazišta (keramika, pločice, metal, nadgrobni spomenici, razni temelji itd.) Radimsky je bio uvjeren da je otkrio veliku urbanu vilu. Međutim, utvrđeno je da je njegova interpretacija pogrešna i kako je zapravo riječ o ranokršćanskoj crkvi.²⁰⁷

Crkva je jednobrodna, srednje veličine i orijentirana prema jugoistoku. Imala je tlocrtni izgled kompaktnog homogenog bloka koji je činio gotovo pa kvadratni oblik iz kojeg je stršila apsida (Slika 33.). Izvana je građevina imala oblik pravilne četvorine. Ulazna vrata u predvorje nalazila su se na sjeverozapadu. Potom se na šira vrata preko jedne stepenice ulazilo u prostor naosa koji se na dnu širio s dva krila u pomoćne prostorije slične transeptu, a koje su bile smještene u prostoru između apsida i naosa. Apsida je bila izbočena i potkovasta.²⁰⁸ Zidovi su joj rađeni u tehnici *opus incertum* od kamena, ulomaka crijepa i sedre. Konstantna im je debljina 60 cm, osim u apsidi u kojoj je debljina 35 cm.²⁰⁹ Pred apsidom, odignut s dvije stepenice iznad razine naosa, nalazio se četvrtasti prostor za kler (svetište). Radimsky ne spominje pronalazak subelije i menze pa, nažalost, o izgledu toga dijela nemamo nikakvih saznanja.²¹⁰ Na sredini zapadne strane taj je prostor imao nekakvo uzvišenje, tj. platformu koja je vjerojatno služila kao propovjedaonica (ambon). *Septum* je zasigurno postojao, što saznajemo zahvaljujući pronalasku jedne baze, kapitela i okrugle rupe u kojoj se baza nalazila. Vjerojatno se sastojao od šest u donjem dijelu četvrtastih, a u gornjem dijelu oblikih stupova i pluteja. S obje strane *septuma* stajala su po dva stupa s razmakom koji su najvjerojatnije nosili trijumfalni luk. U prostoru između narteksa s naosom i okolnih zidova sa nalazile su se po dvije prostorije sa

²⁰⁵ Ć. TRUHELKA, 1931.

²⁰⁶ Đ. BASLER, 1972.

²⁰⁷ P. CHEVALIER, 1995.

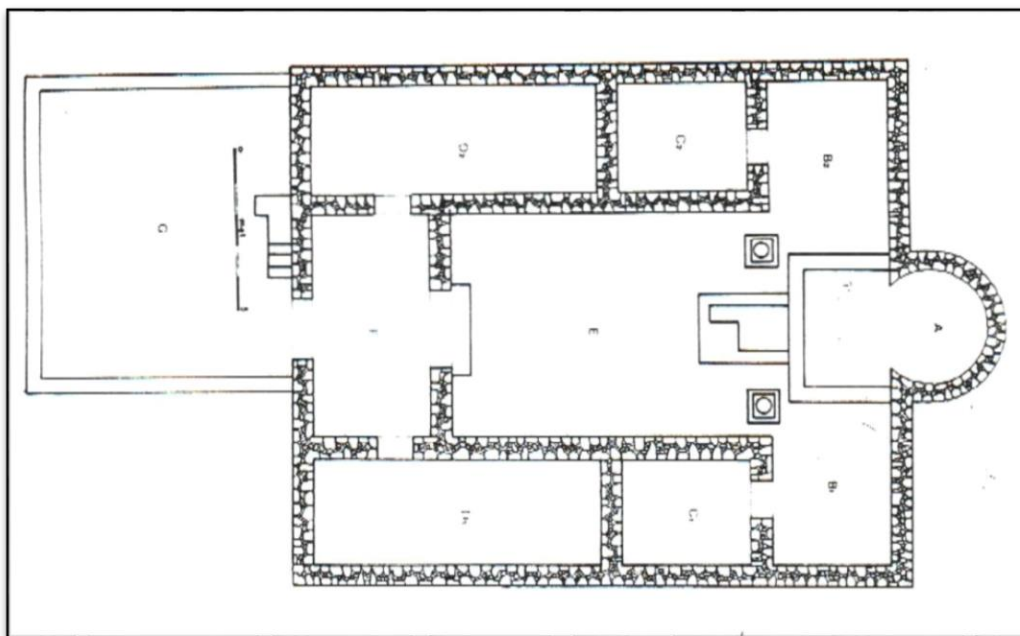
²⁰⁸ Ć. TRUHALKA, 1931; Đ. BASLER, 1990; P. CHEVALIER, 1995.

²⁰⁹ P. CHEVALIER, 1995.

²¹⁰ Đ. BASLER, 1972.

svake strane, od kojih su dulje imale vrata prema nartekusu, a kraće prema kracima transepta. Krsni zdenac nije pronađen, ali Đ. Basler je smatrao da je jedna od dodatnih prostorija bila krstionica. Naime, u jednoj od njih je pronađeno zidano postolje na kojem se nalazila posuda za pokrštavanje. Nad njim je vjerojatno stajao ciborij, a to saznajemo preko nalaza četiri udubljenja za nosače. Ć. Truhelka je tu prostoriju tumačio kao protezis.²¹¹

Crkva se datira u sam kraj 5. ili početak 6. stoljeća. Basler je smješta u 6. stoljeće, a to objašnjava prostorom krstionice koji je prema njemu uređen za preinačeni način krštenja, kao i trijumfalnim lukom. Ne zna se do kada je crkva bila aktivna, ali u nekom trenutku je adaptirana u gospodarsko imanje.²¹² Arhitektonski najbližnja majdanskoj crkvi nalazi se u Oborcima, a o njoj će biti riječ u nastavku rada.²¹³

Slika 33: Tlocrt crkve u Majdanu (Đ. BASLER, 1972, 92.)

²¹¹ Ć. TRUHELKA, 1931; Đ. BASLER, 1972.

²¹² Đ. BASLER, 1972.

²¹³ Đ. BASLER, 1959, 69.

Oborci

U selu Oborci na malom uzvišenju zvanom Crkvina smjestila se ranokršćanska crkva. Njezino se postojanje pretpostavljalo jer su stariji stanovnici usmenom predajom prenosili priču o tome da je na tom području nekada postojala stara crkva.²¹⁴

Do otkrića crkve ruševine su dugo bile predmetom masivnog uklanjanja kamenja i divljih iskapanja. Tako su 1930. godine jugoistočni dio apside crkve (gdje se otprilike nalazio oltar) razbili lovci na blago.²¹⁵ Također, 1943. godine je na tom prostoru nastao bunker pri čemu je veliki dio terena uništen, a slojevi zemlje pomiješani. Bunker je napušten 1945. godine. Do otkrića crkve je došlo sasvim slučajno 1956. godine kada je jedan stanovnik Oboraka na ovom terenu odlučio sagraditi kuću. Temelji kuće su dijelom nastali na starim zidovima, a do pronalaska temelja crkve je došlo kada je krenuo kopati malo dublje i kada je pronašao podzemnu prostoriju u kojoj su se nalazile ljudske kosti. Nakon toga je Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, tj. Đuro Basler kao predstavnik Zavoda utvrdio da je riječ o ostacima kasnoantičke bazilike. Istraživanja su se provodila od 1956. do 1959. godine u dvije kampanje.²¹⁶

Smatra se da je prvotna građevina datirana u kraj 5. stoljeća te da je postojala i u 6. stoljeću. Najvjerojatnije je uništena u požaru u 7. stoljeću.²¹⁷

Crkva je srednje veličine, jednobrodna s produženo-polukružnom apsidom i „pseudo transeptom“ koji joj u tlocrtu daje izgled križa (Slika 34.).²¹⁸ Građevina je duga 19,72 m, a široka 15,45 m. Apsida je bila usmjerena prema vani, a na nju se sa sjeverne strane nastavljalo produženje sjeverne prostorije. Orijentirana je prema istoku, a ima narteks trapezoidnog oblika, naos i svetište.²¹⁹ U južnom zidu narteksa se ulazilo u manju prostoriju iz koje se potom ulazilo u izduženu južnu dvoranu. U zapadnom dijelu spomenute prostorije su otkrivena zazidana vrata (koja su takva bila još u vrijeme kad je crkva djelovala). Lađa se sastojala od prostora za vjernike i svetišta s transeptom (tj. s pomoćnim prostorijama sličnim transeptu – situacija kao kod Majdan-Mrkonjić-Grada), a između ta dva prostora nalazila su se dva stupa koja su najvjerojatnije nosila trijumfalni luk. U južnom dijelu apside sačuvala se klupa za svećenstvo koja je, pretpostavlja se, nastala u drugoj fazi izgradnje. Moguće je da se u prvoj fazi ondje

²¹⁴ Đ. BASLER, 1972.

²¹⁵ P. CHEVALIER, 1995.

²¹⁶ Đ. BASLER, 1959, 59.

²¹⁷ Đ. BASLER, 1959, 72.

²¹⁸ P. CHEVALIER, 1995.

²¹⁹ Đ. BASLER, 1972.

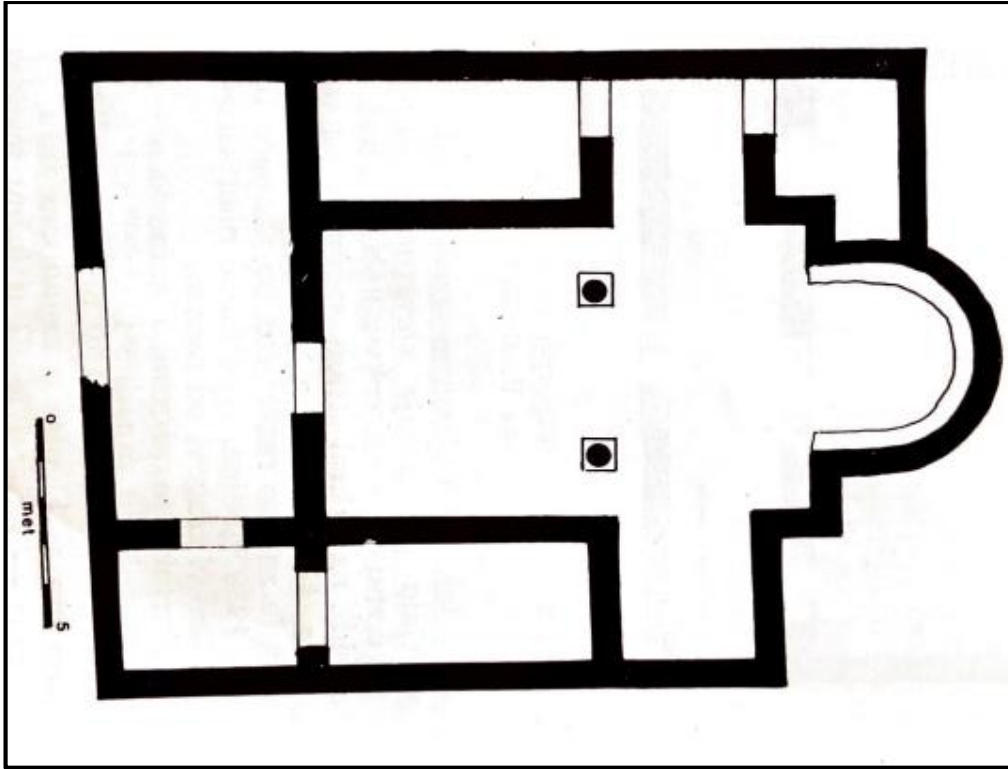
nalazio prostor za svećenstvo (bema) i ambon. Krov joj je bio na dvije vode i s obzirom na to da nije pronađen niti jedan crijep najvjerojatnije rađen od drva. Temelji su joj rađeni od kamenja poslaganih kao pločnik, a zidovi od grubo klesanog kamenja i oblutaka nađenih u obližnjem potoku u tehnici *opus incertum*.²²⁰ Pod je rađen u više faza: stariji se sastojao od nasute sedre s krečom, a mlađi od sloja sitnog kamenja, namaza od kreča i sedrenog pijeska te od krečenog maltera. Među ostacima pronađeni su ulomci prozorskog stakla, ali se nije moglo utvrditi njihov točan položaj u prostoru.²²¹ Najsličnija ovoj crkvi je crkva u već spomenutom Majdanu pa se s njom najčešće i uspoređuje. Zanimljivo je to da u obje crkve krstionica nije pronađena.²²² Zanimljiv je i nalaz četiri zidane grobnice (komore) kasnoantičkog tipa s bačvastim svodom. Sve su rađene na isti način – bile su od sedre i ožbukane. Grobnica I se smjestila u predvorju, a u njoj su pronađena dva pokojnika (dvije žene). Grobnica II se nalazila u sjeverozapadnom dijelu crkve te su u nju pokopana dva pokojnika (dva muškarca). Jedan od važnijih nalaza je grobnica III u kojoj su bile sahranjene četiri osobe (tri muškarca i jedna žena). Unutar ove grobnice je pronađena brončana kopča gotskog tipa koja se datira u 6. stoljeće što nam potvrđuje da je crkva u to vrijeme djelovala, ali ne i to da su je izgradili Goti. U četvrtoj grobnici koja se nalazila ispod sjevernog krila transepta pronađena su tri ukopa (dva muškarca i jedno dijete).²²³

²²⁰ P. CHEVALIER, 1995; Đ. BASLER, 1959, 60-61.

²²¹ P. CHEVALIER, 1995; Đ. BASLER, 1959, 60-62; Đ. BASLER, 1972.

²²² Đ. BASLER, 1959, 69.

²²³ Đ. BASLER, 1959, 63-67.

Slika 34: Tlocrt crkve u Oborcima (Đ. BASLER, 1972, 107.)

Blagaj – Japra

U antičko je doba selo Blagaj na Japri (položaj Crkvina) predstavljalo prilično značajno rudarsko i metalurško središte. Ondje se pronalazila željezna rudača koja se isprva sporadično koristila u željeznom dobu, a potom se njezino korištenje u daljnjim razdobljima intenziviralo, osobito za vrijeme vladavine istočnogotskog cara Teodorika i rimskog cara Justinijana.²²⁴

Istraživanja su započela kako bi se spasili ostaci rimskog metalurškog pogona, a provodila su se od 1962. do 1967. i od 1972. do 1976. godine. Prve kampanje su predvodili E. Pašalić i Đ. Basler, a potom samostalno Đ. Basler. Već pri samom početku istraživanja otkriveni su ostaci velebne crkve iz 6. stoljeća. Naime, riječ je o dosad najvećoj pronađenoj ranokršćanskoj građevini u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.²²⁵

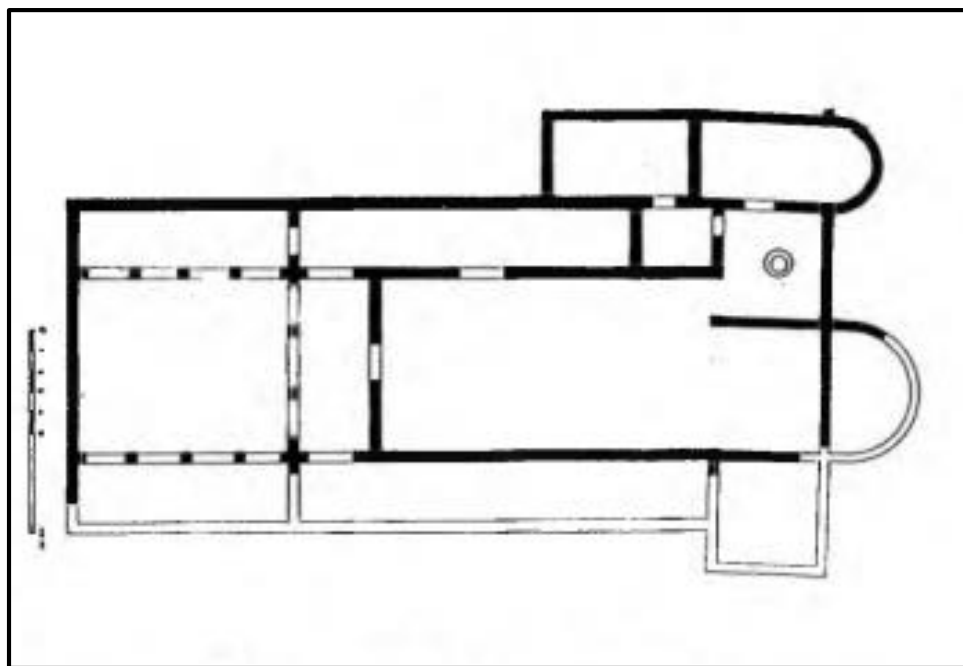
Građevina je sagrađena na ostacima ranijih stambenih objekata. Riječ je o jednobrodnoj crkvi s isturenom polukružnom apsidom kojoj je prethodio kvadratni atrij (dvorište) i otvoreno predvorje (Slika 35.). Središnja lađa joj je bila izdužena. Osim toga, sastojala se od bočnih lađa, krstionice i pregrađenog djela koji je podsjećao na memoriju.²²⁶ Zidovi su joj rađeni tehnikom

²²⁴ Đ. BASLER, 1990, 83.

²²⁵ P. CHEVALIER, 1995.

²²⁶ Đ. BASLER, 1972.

opus incertum. Apsida joj je uništena modernom cestom, a nisu pronađeni ni ostaci oltara.²²⁷ Lađa je zatečena u lošem stanju pa se jedino moglo istraživati na sjeverozapadnom dijelu. Otegotna okolnost je bila i činjenica da su zidovi nove crkve dijelom nastali na starim zidovima stambenih građevina i druge crkve. U jednom dijelu je pronađena opeka sa žigom *SISCIA* što potvrđuje postojanje stambenog objekta koji je imao instalacije za centralno loženje. Predvorje je lagano trapezoidnog oblika i naslanjalo se na raniji zid. Atrij je najvjerojatnije s tri strane bio flankiran arkadama. U sjeveroistočnom su se dijelu nalazile dvije prostorije od kojih je jedna završavala polukružnom apsidom. Pretpostavlja se da je riječ o krstionici na koju se kasnije nadvezala dodatna prostorija za koju Đ. Basler smatra da bi mogla biti memorija.²²⁸ Na lokalitetu su pronađeni nalazi kamenog liturgijskog namještaja. Među njima treba istaknuti nalaz ploče pluteja *septuma* s prikazom križa. Naime, kada se usporede njegove stilske karakteristike smatra se da je analogan sa salonitanskim spomenicima zahvaljujući čemu ga se datira u 6. stoljeće. Zanimljivi su nalazi nekadašnjih antičkih spolija koje su reupotrebijene u imposte. Pronađeni su i ostaci stupova te polovica kapitela.²²⁹ Prema Basleru navedeni predmeti su neupitno odlika bizantske umjetnosti. Naposljetku treba istaknuti nalaze mozaika u prostoru atrija čiji su se ostaci, nažalost, urušili.²³⁰

Slika 35: Tlocrt crkve u Blagaju (Đ. BASLER, 1972, 68.)

²²⁷ P. CHEVALIER, 1995.

²²⁸ Đ. BASLER, 1972.

²²⁹ Đ. BASLER, 1972.

²³⁰ Đ. BASLER, 1990.

4. ZAKLJUČAK

Najčešći ranokršćanski nalaz su crkve. U radu je dan pregled trinaest crkava koje povezuje isto ili slično tlocrtno rješenje. Naime, riječ je o križnom tlocrtu koji je formiran postojanjem transepta ili pastoforijama koje su raspoređene tako da tvore oblik križa (grčkog ili latinskog). Obradene su crkve na lokalitetima provincije Dalmacije, tj. na prostoru današnje Republike Hrvatske te Bosne i Hercegovine. Lokaliteti obuhvaćeni ovim radom su: Baška (otok Krk), *Fulfinum* (Mirine – otok Krk), Cickini (otok Krk), Martinšćica (otok Cres), Salona (tri crkve), Lovrečina (otok Brač), Polače (otok Mljet), Erešove bare (Narona), Majdan – Mrkonjić Grad, Oborci i Blagaj.

Simbol križa postoji još od razdoblja neolitika, ali ne dolazi do posebnog izražaja sve do rimskog razdoblja kada dobiva negativnu konotaciju. Pritom se misli na to da je križ u to vrijeme bio simbol najsramotnije smrti. Na taj su način umirali najveći razbojnici i neprijatelji Carstva. Smrću Isusa Krista koji je bio razapet na križu mijenja se njegovo značenje i on postaje simbolom slave.

Najstariji prikazi križa u kršćanskom kontekstu javljaju se u 3. stoljeću na natpisima u katakombama. Jačanjem kršćanstva simbol križa postaje sve češći pa se od 4. stoljeća pojavljuje u fresko slikarstvu, a kasnije i u tlocrtima crkava, krstionica, mauzoleja itd.

Križni tlocrt u pretkršćanskim građevinama je postojao, ali se smatra da je nastao isključivo kao posljedica funkcionalnosti. Te su građevine poslužile kao uzor kasnijim kršćanskim zajednicama koje su križni tlocrt prihvatile kao dobro arhitektonsko rješenje, ali još važnije i kao simbol čašćenja križa. Prva građevina tog tipa danas nije očuvana, a riječ je o bazilici sv. Apostola u Konstantinopolu. O njezinu tlocrtu doznajemo iz Euzebijevih opisa koji navodi kako je imala oblik grčkog križa.

Istraženost križnih crkava u rimskoj provinciji Dalmaciji je različita pa su se neke istraživale krajem 19. i početkom 20. stoljeća kada arheologija nije bila na današnjem stupnju razvoja, a neke kroz 21. stoljeće najsuvremenijim metodama zbog čega dostupni podaci o lokalitetima značajno variraju. Sve crkve u Bosni i Hercegovini istraživale su se krajem 19. i kroz 20. stoljeće, a djelo koje ih sve povezuje napisao je 1972. godine Đuro Basler (*Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*). S druge strane, istraživanja lokaliteta na Kvarneru provedena su uglavnom u novije vrijeme (ako nisu tada prvi put istraživani, onda su se vršila njihova revizijska istraživanja) pa su Mirine, Cickini i Martinšćica jedni od bolje istraženih lokaliteta križnih crkava. Kao glavni grad provincije Dalmacije Salona je oduvijek plijenila

pažnju istraživača. Najviše se polemika vodilo oko episkopalnog kompleksa u Saloni i njegove datacije, ali Salona, nažalost, usprkos svojoj važnosti nije dovoljno istražena.

Interes za ranokršćanske crkve općenito, pa tako i za crkve križnog tlocrta, posebno jača nakon 1995. godine. Naime, te je godine Pascal Chevalier objavila djela SALONA I i II – *Ecclesiae Dalmatiae, L'architecture paleochretienne de la province romaine de Dalmatie* u kojima je objelodanila sve tada poznate ranokršćanske crkve u rimskoj provinciji Dalmaciji.

Kako je prethodno rečeno, crkve ovakvog tlocrta se javljaju u urbanim i ruralnim sredinama što se može vidjeti upravo i na primjeru crkava u radu. Urbane crkve su nastale u Mirinama, Saloni (sva tri primjera križnih crkava) i u Erešovim barama, a ruralne u Baškoj, Cickinima, Martinšćici, Lovrečini, Polačama, Mrkonjić – Gradu, Oborcima i Blagaju.

Križne crkve u rimskoj provinciji Dalmaciji se uglavnom datiraju u 5. ili 6. stoljeće. Najstarijom od svih navedenih smatra se crkva u Martinšćici koju se zahvaljujući nalazu geometrijskog mozaika, prisutnosti crkvenog namještaja iz kasne antike i ukopu u zidanim grobnicama (na kojem je vršena 14C analiza) datira u 4. ili 5. stoljeće. Osim kod Martinšćice, o dataciji gotovo sa sigurnošću možemo govoriti kod sv. Marka u Baškoj (14C analizom grobova potvrđena i smještena u 5/6. stoljeće), Cickinima (velik broj kapitela i polukapitela koji ukazuju na 5. stoljeće), episkopalnog kompleksa (tj. sigurno se zna da su *basilicae geminae* nastale u 5. stoljeću za biskupa Simferija i Hesihija i to po pronađenom natpisu te da je Honorijeva bazilika nastala u 6. stoljeću jer su pronađeni ostaci kapitela i pluteja) i Lovrečine (u 6. stoljeće po nalasku gljivastog prozora koji je odlika kasne antike). Kod bazilike u Oborcima zanimljiv je nalaz brončane kopče gotskog tipa iz 6. stoljeća jer potvrđuje da je crkva u to vrijeme djelovala, ali pretpostavlja se da je nastala i ranije.

Na lokalitetima Cickini i Lovrečina u kasnijim je razdobljima došlo do zidanja transepta kako bi se formirali neovisni dodaci. Crkva u Polačama je posebno zanimljiva jer je njezin tlocrt u obliku tau križa i jer predstavlja jedini takav poznati na prostoru provincije Dalmacije. Osim navedene, ističe se Honorijeva bazilika dvojnih crkava u episkopalnom kompleksu, s obzirom na to da njezin križni tlocrt nije nastao odmah, već tek u kasnijoj fazi.

U većini crkava je pronađena krstionica što upućuje na to da su kongregacijske. Morale su se nalaziti u blizini crkve ili u sklopu nje (često u prostoru pastoforija). Krstionica je pronađena u Baškoj, Cickinima, Martinšćici (u drugoj fazi), episkopalnom kompleksu, Lovrečini, Polačama i Blagaju. Đ. Basler pretpostavlja da je krstionica postojala na lokalitetima Majdan – Mrkonjić Grad i Oborci, ali o tome nema dokaza. Na ostalim lokalitetima se krstionica niti ne spominje. Naposljetku treba spomenuti i grobne nalaze. Naime, običaj pokapanja pokojnika unutar granica zidina je karakteristična pojava tek od 3. stoljeća kada je kršćanstvo postepeno

afirmirano u zajednicu. Na ovim se lokalitetima najčešće pronalazio *confessio* (konfesija), tj. grob mučenika ili sveca ispod oltara. Takav grob pronađen je u Baškoj, Mirinama, Cickinima, Martinšćici, *basilicae orientalis* te u Lovrečini. Osim konfesija, postoje još neki zanimljivi nalazi grobova. Prije nastanka ranokršćanske crkve sv. Marka u Baškoj na tom se prostoru nalazila antička nekropola. Utvrđeni su nalazi grobova od 1. do 6. stoljeća. Smatra se da grobovi u rasponu od 1. do 3. stoljeća pripadaju poganskom horizontu, a grobovi od 4. do 6. stoljeća kršćanskom (vjerojatno crkvi sv. Marka). Nadalje, u Mirinama je u nartekstu crkve pronađena zidana grobnica, jednostavna raka i sarkofag. U Martinšćici je pronađen ukop u zidanim grobnicama na kojem je vršena 14C analiza koja pomaže pri datiranju lokaliteta. U Oborcima se istaknuo nalaz četiri zidane grobnice (komore) kasnoantičkog tipa s bačvastim svodom (u predvorju, sjeverozapadnom dijelu crkve i ispod sjevernog krila transepta). Postoje indiciji da je Šuplja crkva cemeterijalna bazilika, ali nije pronađeno ranokršćansko groblje niti natpisi uokolo crkve koji bi to potvrdili, već samo ranokršćanski sarkofag za koji nije sigurno je li uopće pronađen na izvornoj lokaciji. Postoji mogućnost da se u Erešovim barama nalazio grobljanski prostor, ali nema nalaza koji bi to sa sigurnošću mogli potvrditi.

Može se zaključiti da je kod svih lokaliteta formiranje crkve u oblik križa bilo namjerno. Takva namjera je povezana s dva ključna povijesna trenutka koji su spomenuti u uvodnom dijelu: trenutak pronalaska relikvije križa, distribucije njegovih relikvija i trenutak borbe protiv hereza te pobjede Katoličke Crkve – osobito nad arijanstvom. Možda su i dalmatinske crkve oblika križa imale relikviju križa u vidu npr. pseudo relikvija. No, o tome se može samo teoretizirati. Nažalost, kome su crkve bile posvećene često je nepoznanica, osobito u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Na obalnom dijelu je Martinšćica koja se povezuje sa sv. Martinom, a u Baškoj srednjovjekovna tradicija lokalitet povezuje sa sv. Markom, dok se Lovrečina odnosi na sv. Lovru. U Saloni natpis u deambulatoriju sjeverne crkve spominje da je crkva u vrijeme biskupa Simferija i Hezihija, početkom 5. stoljeća, bila posvećena Kristu. Kome je bila posvećena križna, nije poznato. No, monogrami biskupa Honorija smještaju gradnju u njegovo vrijeme i ne treba odbaciti mogućnost da je namjerno napravljena u obliku križa, a kao potvrda povezanosti/pripadnosti salonitanske crkve Katoličkoj Crkvi jer su u njegovo vrijeme Dalmacijom vladali Istočni Goti koji su bili arijanci.

Ovim je radom napravljen pregled lokaliteta o vrlo zanimljivoj temi te su dani okvirni zaključci i pretpostavke. Temu bi svakako trebalo nastaviti istraživati kroz jednu prošireniju i dublju studiju.

5. POPIS LITERATURE

- AZINOVIĆ BEBEK A. – Križevi u novovjekovnim grobovima župne crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi, *Prilozi Instituta za Arheologiju* 26, Zagreb 2009, 271-290.
- BADURINA, A. – *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1985, 356-360.
- BARAKA PERICA, J., *Civitates, castra e siti isolani dell'arcipelago dalmata: topografia cristiana e realtà insediative*, Città del Vaticano 2012, doktorska disertacija.
- BARAKA PERICA, J. – Chiese battesimali rurali dell'arcipelago Dalmata, *Rivista di archeologia cristiana* 89, Citta del Vaticano 2013, 119-169.
- BARAKA PERICA, J., MALETIĆ, B. – Contributo allo studio della topografia cristiana della Dalmazia: alcune note sull'organizzazione diocesana e i corrispondenti centri episcopali, *Topographia Christiana Universi Mundi, studi in onore di Philippe Pergola*, a cura di Gabriele Castiglia e Carlo dell'osso, Città del Vaticano, 2023, 585-606.
- BASLER, Đ. – Bazilika u Oborcima Arheološka problematika i konzervatorski zahvat, *Architettura medievale in Bosnia*, Sarajevo 1959, 59-72.
- BASLER, Đ. – *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.
- BASLER, Đ. – Kršćanska arheologija, Crkva na kamenu, Mostar 1990.
- BAŠIĆ, Đ. – Otok Mljet u svjetlu (hidro)arheoloških nalaza i povijesti (pomorstva) na plovnom putu istočnojadranske obale (U povodu 50-godišnjice Nacionalnog parka Mljet), *Pomorski zbornik* 46/1, Rijeka 2010, 139-196.
- BOWES, K. – Early Christian Archaeology: A State of the Field, *Religion Compass* 2/4, 2008, 575–619.
- BRANDT, O. – *La croce e il capitello. Le chiese paleocristiane e la monumentalità* – Sussidi allo studio delle Antichità Cristiane XXVIII (28), Città del Vaticano 2016.
- BULLY, S., ČAUŠEVIĆ-BULLY, M. – Uvala Martinšćica, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2011/8, Zagreb 2011, 500-503.
- CAMBI, N. – Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije, *Arheološki Vestnik* 29, 1978, 606–625.
- CAMBI, N. – Salona i njene nekropole, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25/12, Zadar 1985/6, 61-108.
- CAMBI, N. – *Antika*, Zagreb 2002.
- CAMBI, N. – *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Zagreb 2020.

CHEVALIER, P., SALONA II – *Ecclesiae Dalmatiae, L'architecture paleochretienne de la province romaine de Dalmatie*, Roma 1995.

CHEVALIER, P., MARDEŠIĆ, J. – La ville de Salone dans l'Antiquité tardive : de déprise spatiale, mutations et renouveau de la parure monumentale, *Hortus artium medievalium* 12, Zagreb – Motovun 2006, 55-68.

ČAUŠEVIĆ, M. – Les cités antiques des îles du Kvarner dans l'antiquité tardive: Curicum, Fulfinium et Apsorus, *Hortus artium medievalium* 12, Zagreb – Motovun 2006, 19-41.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M. – *Fulfinium* – forum, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2006/3, Zagreb 2007, 290-292.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M. – Omišalj – Fulfinium – Forum, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2011/8, Zagreb 2011, 491-494.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M. – L'architecture paleochretienne dans le Kvarner: etat des connaissances et nouvelles decouvertes, *Hortus Artium Medievalium* 18/1, Zagreb-Motovun 2012, 133-142.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S. – Uvala Martinšćica, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2013/10, Zagreb – Motovun 2013, 427-430.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S. – Morana Čaušević-Bully, Sébastien Bully, Uvala Martinšćica, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2014/11, Zagreb 2014, 439-441.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S. – Organisation et architecture des sites ecclesiaux paleochretiene de l'archipel du Kvarner (croatie)-nouvelles pistes, *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C., Actues du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, Bordeaux 2015a, 247-272.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S. – Redovništvo na Kvarnerskim otocima od 5. do 11. stoljeća: Nova arheološka istraživanja lokaliteta Sveti Petar kod Ilovika i Martinšćica na Punata Križi, *Izdanje Hrvatskog arheološkog društva* 30, Zagreb 2015b, 77-102.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S. – Arcipelag du Kvarner, *Chronique des activités archéologiques del'École française de Rome*, Rome 2016, 1-27.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S. – Najnovija istraživanja ranokršćanskih „crkvenih sklopova“ Kvarnera: Na razmeđu arhitekture i teritorija, *zbornik I. Skupa hrvatske ranokršćanske arheologije*, Zagreb 2020, 271-290.

ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S., CROCHAT, J., CHEVALIER, P. – Quelques considérations sur l'architecture et les installations liturgiques de l'église paléochrétienne de Martinšćica (Punta Križa, île de Cres), *Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Ivana Matejčića*, Zagreb-Motovun 2021, 163-180.

- ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S., STARAC R. – Actualite de la recherche archeologique sur les sites religieux de l'Antiquite tardive dans le Kvarner, *Bulletin* 25, Pariz 2016, 17-28.
- ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., BULLY, S., URBANOVA, P., CHEVALIER, P., PRIGENT, V. – Les sites ecclesiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie), campagne 2017 : Martinšćica (île de Cres), *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome, Balkans* 2018, 1-31.
- ČAUŠEVIĆ-BULLY, M., VALENT, I. – Municipium Flavium Fulfinum, Dijakronska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor, *Prilozi* 32, Zagreb 2015, 111-145.
- DEMICHELI, D. – Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu, *Tusculum* 10/2, Solin 2016, 175-197.
- DOMANČIĆ, D. – Krsni zdenac ranokršćanske bazilike u Lovrečini na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23, Split 1983, 41-48.
- DYGGVE, E. – Ejnar Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996.
- FABER, A. – Fulfinum antički grad, *Arheološki pregled* 16, Beograd 1975, 81-83.
- FABER, A. – Fulfinum, *Arheološki pregled* 19, Beograd 1978, 77-79.
- FELLE, A. E. – pojam: croce/crocefissione, u: *Temi di iconografia paleocristiana*, Città del Vaticano 2000.
- FISKOVIĆ, I. – Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije, *Prilozi Instituta za arheologiju* 13-14/1, Zagreb 1999, 61-82.
- JAKŠIĆ, N., NOVAK, N. – Il battistero paleocristiano a Bascanuova (Baška) sull'isola di Veglia, *Hortus Artium Medievalium* 15/2, Zagreb- Motovun 2009, 403-410.
- JELIČIĆ, J. – Đakonikon ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, Split 1986, 33-48.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J. – Ranokršćanske freske u Lovrečini na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 32, Split 1992, 133-150.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J. – Lovrečina, u: Belamarić, J., ur., *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split 1994, 28-41.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J. – Mozaici Simferijevo Hezihijeve katedrale u Saloni, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38/1, Split 1999, 51-72.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J. – Salona, The Urbs Orientalis, *Hortus Artium Medievalium* 12, Zagreb – Motovun 2006, 43-54.
- JURKOVIĆ, M., TENŠEK, I., ZELIĆ, D. – Novootkrivena ranokršćanska crkva na otoku Krku, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 22/2, Zagreb 1990, 47-49.

- KARAMAN, LJ. – O rimskom zaseoku u Polačama na otoku Mljetu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 56-59, Split 1954-57, 102-107.
- KATIĆ, M. – Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu, *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb 2003, 523-528.
- KOVAČIĆ, V. – Lovrečina – Postira, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005, Zagreb 2006, 362-363.
- KRAUTHEIMER, R., ČURČIĆ, S. – *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Beograd, 2008.
- LEPORE, G. – Slikana žbuka s iskopina starokršćanske bazilike Bare (Narona), u Emilio Marin i suradnici, *Erešove bare*, Split 2002, 81-104.
- LOCONSOLE, M. – Il simbolo della croce tra giudeo-cristianesimo e tarda antichità: un elemento della translatio Hierosolymae, *Liber Annuus* 53, 2003, 217-284.
- MANENICA, H. – Antički fluvijalni lokaliteti u dolini Neretve, *Histria antiqua*, Zadar 2012, 279-291.
- MARASOVIĆ, T. – Il complesso episcopale salonitana nel VI-VII. secolo, *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae*, (E. Marin i N. Cambi), Split-Roma 1998, 1003- 1014.
- MARDEŠIĆ, J., CHEVALIER, P. – Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2000-2002.), Episkopalni centar – Oratorij A, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 95, Split 2003, 375-397.
- MARDEŠIĆ, J., CHEVALIER, P. – Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2003.) Episkopalni centar – Oratorij A, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, Split 2004, 745-776.
- MARIN, E. – Salona Christiana pregled, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 80, Split 1987, 57-70.
- MARIN, E. – Civitas splendida Salona, u: Marin, E., ur., *Salona Christiana*, Split 1994, 9-105.
- MARIN, E. – *Narona i prije Narone*, Slobodna Dalmacija, Split 1997.
- MARIN, E. – *Narona*, Naro Naklada, Zagreb 1999.
- MARIN, E. – Erešove bare Villa suburbana iz 3. stoljeća i starokršćanska crkva iz 7. stoljeća u Naroni, u Emilio Marin i suradnici, *Erešove bare*, Split 2002, 9-80.
- MAZZOLENI, D. – Danilo Mazzoleni, pojam: monogramma u: *Temi di iconografia paleocristiana*, Città del Vaticano 2000.
- MIGOTTI, B. – *Starokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb 1990.
- MIGOTTI, B. – Ranokršćanska arheologija, *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, Zagreb 2009, 513–525.

- MIGOTTI, B. – Early Christian Archaeology of Dalmatia: The State of Research and Selected Problems, *Christianisierung Europas, Heinridh-Tamaska, Orsolya; Krohn, Niklot; Ristow, Sebastian* (ur./eds.), Regensburg 2012, 185-212.
- MIGOTTI, B. – Teoretske postavke ranokršćanske arheologije u kontekstu post-moderne paradigme, *HRRANA* 2020, 19-32.
- NOVAK, N., BROŽIĆ, A. – Starokršćanski kompleks na Mirinama u uvali Sepen kraj Omišlja na otoku Krku, *Starohrvatska prosvjeta* III/21, Split 1995, 29-53.
- NOVAK, N. – Le chœur de l'église paléochrétienne de Mirine près d'Omišalj sur l'île de Krk, *Hortus Artium Medievalium* 5, Zagreb – Motovun 1999, 119-132.
- NOVAK, N. – *Omišalj. Tragovi kršćanskog identiteta*, Zagreb-Omišalj 2011.
- PIPLOVIĆ, S. – Istraživanje graditeljskog nasljeđa u Dalmaciji od strane danskog fonda i E. Dyggvea, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 80, Split 1987, 93-130.
- PIUSSI, S. – Le basiliche cruciformi nell'area adriatica, *Antichità Altoadriatiche*, XIII, Trieste 1978, 437-480.
- RAPANIĆ, Ž. – *Solin u starohrvatsko doba*, Split 1996.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. – Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* III/8, Zagreb 1974, 47-56.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. – Pitanje kronologije razvoja salonitanskih gemina, u. Cambi, N., ur. *Antička Salona*, Split 1991, 367-377.
- STARAC, R. – Early christian church in „Cickini” forest near Stršići on the iseland of Krk, *Hortus Artium Medievalium* 10, Zagreb-Motovun 2004, 217-221.
- STARAC, R. – Cickini, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2005/2, Zagreb 2006, 255-256.
- ŠONJE, A. – La chiesa paleocristiana nella insenatura marina di Sepen presso Omišalj sulla isola Krk, in *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, (Roma, 21-27.09.1975), Città del Vaticano 1978, 507-522.
- TOPIĆ, M. – Apud basilicam orientalem, *Tusculum* 3/1, Solin 2010, 43-62.
- TURKOVIĆ, T. – The Late Antique "Palace" in Polače Bay (Mljet) - Tetrarchic "Palace", *Hortus artium medievalium* 17, 211-233.
- TRUHELKA, Ć. – *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931.
- VENTUREYRA, S. – The Sign of the Cross: How it is made, its origin, development and uses, *The American Journal of Biblical Theology* 17(10), 2016, 1-7.
- VERSTEGEN, U. – Die symbolische Raumordnung frühchristlicher Basiliken des 4. bis 6. Jahrhunderts. Zur Interdependenz von Architektur, Liturgie und Raumausstattung, *Rivista di archeologia cristiana* 85, 2009 (2010) 567-600.

ZEKAN, M. – Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu Pregled dosadašnjih istraživanja, *Starohrvatska prosvjeta* III/27, Split 2000, 249-259.

6. POPIS ILUSTRACIJA

Slika 1: Slika iz Francuske nacionalne knjižnice: BnF Grec 1208 (12. stoljeće). Vjeruje se da predstavlja crkvu sv. Apostola u Konstantinopolu (preuzeto iz: wikipedia; 27. 9. 2023.)	5
Slika 2: Milano – Basilica Virginum: San Simpliciano (www.milanoarcheologia.beniculturali.it; 27.9.2023.)	6
Slika 3: Milano – Basilica Apostolorum: San Nazaro (www.milanoarcheologia.beniculturali.it; 27.9.2023.)	6
Slika 4: Karta rimske provincije Dalmacije s označenim položajima biskupija i lokalitetima s križnim crkvama (karta napravljena na temelju karte iz J. BARAKA PERICA, B. MALETIĆ, 2021, 586, sl. 1)	8
Slika 5: Položaj crkve sv. Marka u Baškoj (maps. google.com; 07.10.2023.)	11
Slika 6: Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Baškoj (J. BARAKA, 2012, vol. 2, 56.)	11
Slika 7: Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Baškoj (N. JAKŠIĆ, N. NOVAK, 2009, 403.)	12
Slika 8: Položaj ranokršćanskog kompleksa Mirine: Fulfinum (M. ČAUŠEVIĆ, 2006, 27, sl. 10)	17
Slika 9: Položaj ranokršćanskog kompleksa Mirine: Fulfinum (maps. google.com; 07.10.2023.)	18
Slika 10: Tlocrtni plan bazilike u Mirinama (M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2016, 20.)	18
Slika 11: Položaj ranokršćanskog kompleksa Cickini (Krk tourist info; 07.10.2023.)	22
Slika 12: Tlocrt crkve u Cickinima (R. STARAC, 2013, 392.)	22
Slika 13: Križni tlocrt crkve u Cickinima (Krk tourist info; 07.10.2023.)	23
Slika 14: Tlocrt crkve – Cickini (M. ČAUŠEVIĆ, 2012, 135.)	23
Slika 15: Zračni snimak Martinšćice 1 i 1bis (M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, 2020, 279.)	26
Slika 16: Tlocrt čitavog kompleksa u Martinšćici (M. ČAUŠEVIĆ-BULLY, S. BULLY, J. CROCHAT, P. CHEVALIER, I. VALENT, H. RICHARD, E. GAUTHIER, V. BICHET, 2016, 12.)	27
Slika 17: Tlocrtni plan Salone prema F. Buliću (F. BULIĆ, 1986.)	29
Slika 18: Tlocrt Salone (https://salona.netlify.app/Salona ; 08.10.2023.)	29
Slika 19: Zračni snimak episkopalnog kompleksa (https://slobodnadalmacija.hr/mozaik-dalmacije/more-povijesti-uz-rijeku-jadro-1116509 ; 07.10.2023.)	35

Slika 20: Tlocrt episkopalnog kompleksa prema T. Marasoviću u 4. i 6. stoljeću te između 527. i 547. godine (E. DYGGVE, 1996.).....	36
Slika 21: Tzv. oratorij A (J. MARDEŠIĆ, P. CHEVALIER, 2003.).....	37
Slika 22: Mozaik s prikazom jelena (https://mdc.hr/split-arheoloski/hr/salona-2.html }; 08.10.2023.).....	37
Slika 23: Basilica orientalis (prema E. Dyggve, 1996.).....	38
Slika 24: Tlocrt basilicae orientalis (N. CAMBI, 2020, 362.).....	38
Slika 25: Položaj Šuplje crkve (https://jadro-izletiste.hr/kulturna-bastina/suplja-crkva/ ; 07.10.2023.).....	41
Slika 26: Tlocrt ranoromaničke crkve i prezbitarija starokršćanske bazilike (M. ZEKAN, 2000, 251.).....	41
Slika 27: Položaj arheološkog lokaliteta Lovrečina (wikipedia; 07.10.2023.).....	45
Slika 28: Tlocrt crkve u Lovrečini (J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 32.).....	46
Slika 29: Položaj arheološkog lokaliteta Polače na Mljetu. U krugu je križna crkva. (arkod.hr; 07.10.2023.).....	49
Slika 30: Tlocrt crkve u Polačama (I. FISKOVIĆ, 1999, 14.).....	49
Slika 31: Položaj Erešovih bara (maps. google.com; 07.10.2023.).....	53
Slika 32: Tlocrt crkve u Erešovim barama (E. MARIN, 2002, 80.).....	53
Slika 33: Tlocrt crkve u Majdanu (Đ. BASLER, 1972, 92.).....	55
Slika 34: Tlocrt crkve u Oborcima (Đ. BASLER, 1972, 107.).....	58
Slika 35: Tlocrt crkve u Blagaju (Đ. BASLER, 1972, 68.).....	59

SAŽETAK

KRIŽNE CRKVE U RIMSKOJ PROVINCiji DALMACIJI

U arhitekturi pretkršćanskih građevina križ se javlja u grčkim klasičnim, helenističkim sakralnim tradicijama sirijsko-palestinskog kulturnog kruga i rimskoj cemeterijalnoj arhitekturi kao posljedica dobrog arhitektonskog rješenja. Križne crkve nastaju po uzoru na prethodno spomenute građevine te preuzimaju križno tlocrtno rješenje krajem 4., a posebno u 5. i 6. stoljeću. Prvi i najstariji poznati primjer je bazilika sv. Apostola u Konstantinopolu, ali njezini ostaci nisu sačuvani. U rimskoj provinciji Dalmaciji ovakav je tlocrt u urbanim i ruralnim sredinama uglavnom prisutan kroz 5. i 6. stoljeće, ali u jednoj od crkava (Martinšćici) zahvaljujući 14C analizi groba prvu fazu možda možemo datirati u 4. stoljeće. U radu je obrađeno trinaest ranokršćanskih lokaliteta križnog tlocrta Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine: Baška, *Fulfinum*, Cickini, Martinšćica, Salona (tri primjera), Lovrečina, Polače, Erešove bare, Majdan – Mrkonjić Grad, Oborci i Blagaj. Svaki lokalitet je različit, ali ih sve veže križni tlocrt (oblika latinskog, grčkog ili tau križa). Naime, dok neke crkve imaju pravi tlocrt s transeptom, krstionicu i grobove oko crkve, kod drugih isti nisu prisutni. Također, konfesija ispod oltara nije pronađena kod svih crkava, ali se pretpostavlja da je morala postojati jer je kod kršćana štovanje relikvija oduvijek od velike važnosti.

Ključne riječi: simbol križa; urbana i ruralna sredina; ranokršćanske križne crkve; križne crkve u Republici Hrvatskoj; križne crkve u Bosni i Hercegovini

ABSTRACT

THE CROSS-SHAPED CHURCHES IN THE ROMAN PROVINCE OF DALMATIA

The cross has been recognized as a great architecture solution idea in classical Greek, Hellenistic sacral tradition of the Syrian and Palestinian Cultural Heritage and the Roman-era cemetery architecture from the Early Christian architecture. The cross-shaped churches were built on the previously mentioned basilica model, in the form of a cross, from the end of the 4th century, but mostly in the 5th to 6th century. The earliest example of this style is the Church of the Holy Apostles, but the remains of the church no longer exist. Most churches in the Roman Province of Dalmatia, both in urban and rural areas, were built in the shape of a cross in the 5th to 6th century. One of the cruciform churches – in Martinšćica was finished in the 4th century, which was estimated using the Carbon-14 dating method. This paper will discuss thirteen Early Christian sites - in the form of a cross, located in the Republic of Croatia and in Bosnia and Herzegovina: Baška, *Fulfinum*, Cickini, Martinšćica, Salona (three examples), Lovrečina, Polače, Erešove bare, Majdan – Mrkonjić Grad, Oborci and Blagaj. These sites have different profiles, but all of them are classified as the cross-shaped plans (the Latin cross, the Greek cross and the Tau cross form). While some of the churches have the actual transept form, baptisterium and the graves located all around the church area, some of them don't have all of these church architectural elements. The graves inside an altar were not found in all of the mentioned churches, but placing relics of saints inside an altar was an extremely important practice for Christians, so the tombs were probably there, despite the fact that they were not found.

Keywords: the symbol of the cross; urban and rural areas; Eary Christian cross-shaped churches; cross-shaped churches in the Republic of Croatia; cross-shaped churches in Bosnia and Herzegovina